

ISSN 2518-198X

№ 2(86)/2017

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-198X

Индексі 74623

Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 2(86)/2017

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2017 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2017 г.

April–May–June
June, 30, 2017

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2017
Караганда, 2017
Karaganda, 2017

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. д-ры, профессор
Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары **Х.Б. Омаров**, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,
техн. ғыл. д-ры, профессор

Жауапты хатшы **Г.Ю. Аманбаева**, филол. ғыл. д-ры, профессор

Редакция алқасы

Ж.Ж.Жарылғапов,	ғылыми редактор филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
М.І.Әбдуов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Г.Ю.Аманбаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мажитаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.Қ.Смағұлов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.С.Рақымов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.С.Әділова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.Т.Абишева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.Ж.Шәймерденова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Д.Д.Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Н.И.Бөкетов,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
С.А.Матяш,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
У.М.Бахтикереева,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Т.В.Белошапкина,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
М.Джусупов,	филол. ғыл. д-ры (Өзбекстан);
Ү.Жетібайұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
К.Жанбозұлы,	филол. ғыл. д-ры (ҚХР);
Л.Матейко,	PhD д-ры (Словакия);
А.Золтан,	филол. ғыл. д-ры (Венгрия);
М.Фрешли,	PhD д-ры (Венгрия);
Л.М.Харитонов,	жауапты хатшы филол. ғыл. канд. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Г.Қ.Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.

ISSN 2518-198X.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж. № 13109–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.06.2017 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 9,0 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 63.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б. Омаров**, чл.-корр. НАН РК,
д-р техн. наук, профессор
Ответственный секретарь **Г.Ю. Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

Ж.Ж.Жарылганов,	научный редактор д-р филол. наук (Казахстан);
М.И.Абдуов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Ж.К.Смагулов,	д-р филол. наук (Казахстан);
Б.С.Рахимов,	д-р филол. наук (Казахстан);
А.С.Адилова,	д-р филол. наук (Казахстан);
В.Т.Абишева,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Д.Д.Шайбакова,	д-р филол. наук (Казахстан);
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук (Казахстан);
С.А.Матяш,	д-р филол. наук (Россия);
У.М.Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В.Белошапкина,	д-р филол. наук (Россия);
М.Джусупов,	д-р филол. наук (Узбекистан);
У.Жетибайулы,	д-р филол. наук (КНР);
К.Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
Л.Матейко,	д-р PhD (Словакия);
А.Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
М.Фрешли,	д-р PhD (Венгрия);
Л.М.Харитонов,	ответственный секретарь канд. филол. наук (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Г.Қ.Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».
ISSN 2518-198X.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное
свидетельство № 13109–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.06.2017 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 9,0 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 63.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.
100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38. Тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law, Professor

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor **Kh.B. Omarov**, Corresponding member of NAS RK,
Doctor of techn. sci., Professor

Responsible secretary **G.Yu. Amanbayeva**, Doctor of philol. sci., Professor

Editorial board

Zh.Zh.Zharylgapov ,	Science Editor Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
M.I.Abduev ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
G.Yu.Amanbayeva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Sh.M.Mazhitaeva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
Zh.K.Smagulov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
B.S.Rakhimov ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
A.S.Adilova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
V.T.Abisheva ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.Zh.Shaimerdenova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
D.D.Shaibakova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
N.I.Buketova ,	Dr. of philol. sciences (Kazakhstan);
S.A.Matyash ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
U.M.Bakhtikereeva ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
T.V.Beloshapkova ,	Dr. of philol. sciences (Russia);
M.Zhusupov ,	Dr. of philol. sciences (Uzbekistan);
U.Zhetibaiuly ,	Dr. of philol. sciences (China);
K.Zhanbozuly ,	Dr. of philol. sciences (China);
L.Matejko ,	PhD (Slovakia);
A.Zoltan ,	Dr. of philol. sciences (Hungary);
M.Freshly ,	PhD (Hungary);
L.M.Kharitonova ,	Secretary Cand. of philol. sciences (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

G.K.Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13109–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.06.2017. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 9,0 p.sh. Circulation 300 copies.
Price upon request. Order № 63.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

38, Gogol Str., 100012, Kazakhstan, Karaganda. Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda State University, 2017

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІ

<i>Мажитаева Ш., Сейтім А.Ы., Жанұзаков Н.Б.</i> Ақселеу Сейдімбек шығармаларының тілдік ерекшеліктері	8
<i>Алтынбек Г., Ванг Кс.Л.</i> Қазақша сөздерді қолдану жиілігінің статистикалық зерттеулері.....	14
<i>Аманбаева Г.Ю., Исабек Ш.Н.</i> Қазақстанның тілдік саясатының әлеуметтік-лингвистикалық қыры.....	24
<i>Фурсанова Т.В., Нугманова А.</i> Пришахтинск көше атаулары лингвистикалық сипаттау нысаны ретінде	30
<i>Шигабиева А.И.</i> «Кеңістік» санатындағы тіл өкілдігі. (Лексика-семантикалық өрісін талдау) .	37

ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Харитонова Л.М., Биданова А.</i> Жазушы тұлғасы: зерттеу мәселесі жайлы	43
<i>Төлеубаева К.А., Мусиева Д.Б.</i> Тұрсын Жұртбайдың «Талқы» еңбегіндегі тағдыр және тарих талқысы	49
<i>Окай А., Жумабеков М.К., Демьянова Ю.А.</i> Фольклор туралы ғылымдағы «loci communes» мәселелері.....	56

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Амангелдиева Г.С., Зухурнаева М.</i> Әбіш Кекілбаевтың бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген публицистикалық мақалалары.....	61
<i>Шауенова Г.Ә.</i> Абай және сол тұстағы қазақ публицистикасы	66
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	71

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Мажитаева Ш., Сейтім А.Б., Жанузаков Н.</i> Языковые особенности произведений Акселеуа Сейдимбек	8
<i>Алтынбек Г., Ванг Кс.Л.</i> Статистические исследования частотности употребления казахских слов	14
<i>Аманбаева Г.Ю., Исабек Ш.Н.</i> Социолингвистический аспект языковой политики Казахстана	24
<i>Фурсанова Т.В., Нугманова А.</i> Названия улиц Пришахтинска как объект лингвистического описания	30
<i>Шигабиева А.И.</i> Языковые репрезентации категории «пространство». (Анализ лексико-семантического поля)	37

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Харитонова Л.М., Биданова А.</i> Личность художника: к проблеме изучения	43
<i>Толеубаева К.А., Мусиева Д.Б.</i> Тема истории и судьбы в книге Турсына Журтбаева «Талқы»..	49
<i>Окай А., Жумабеков М.К., Демьянова Ю.А.</i> К вопросу « <i>loci communes</i> » в науке о фольклоре..	56

ЖУРНАЛИСТИКА

<i>Амангелдиева Г.С., Зухурнаева М.</i> Публицистические статьи Абиша Кекильбаева в средствах массовой информации	61
<i>Шауенова Г.А.</i> Абай и публицистика его времени	66
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	71

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Mazhitaeva Sh., Seytim A.Y., Zhanuzakov N.B.</i> Language features of the works of Akseleua Seydimbek	8
<i>Altenbek G., Wang X.L.</i> A corpus-based frequency statistic of kazakh language.....	14
<i>Amanbayeva G.Yu., Issabek Sh.N.</i> Sociolinguistic aspect of language policy of Kazakhstan.....	24
<i>Fursanova T.V., Nugmanova A.</i> Street names of Prishahtinsk as the object of linguistic descriptions	30
<i>Shigabieva A.I.</i> Language representations of category «space». (Analysis of the lexico-semantic field)	37

LITERATURE STUDY

<i>Kharitonova L.M., Bidanova A.</i> The artist's identity: the problem of the study	43
<i>Toleubaeva K.A., Musieva D.B.</i> The topic of history and destiny in the book of Tursyn Zhurtbaev «Talky».....	49
<i>Okay A., Zhumabekov M.K., Demyanova Yu.A.</i> On the issue of loci communes in folklore studies ...	56

JOURNALISM

<i>Amangeldieva G.S., Zukhurnaeva M.</i> Abish Kekilbayev journalistic articles published in the media....	61
<i>Shauenova G.A.</i> Abai and the journalism of his time	66

INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	71
--------------------------------	----

Ш. Мажитаева, А.Ы. Сейтім, Н.Б. Жанузаков

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: S_mazhit@mail.ru)

Ақселеу Сейдімбек шығармаларының тілдік ерекшеліктері

Мақалада Ақселеу Сейдімбек шығармалары тілдік тұрғыдан талданып, оның сөздік қолданысы сараланды. Жазушының шығарма жазудағы ерекшелігі мен оның көркемдік стилі жан-жақты сипатталды. Қаламгердің сөз саптаулары мен олардың тілдік-эстетикалық бояуларының көрінісі талданды. Жазушы тілін зерттеу арқылы оның қазақ тілінің сөз қолданысы мен тіл байлығын дамыту жолдары анықталды. Автордың тілдік құрылым жүйесі лингвостилистикалық тұрғыдан зерттелді. Сонымен қатар шығарманы тілдік тұрғыдан талдау туралы зерттеулерге шолу жасалды.

Кілт сөздер: сөз, тілдік талдау, жазушы, стиль, стилистика, сөздік қор, лексика-грамматикалық, автор тілі, морфология.

Көркем әдебиет стиліне тән ерекшеліктердің бірі тіл байлығы екендігі мәлім. Көркем шығармада қолданылмайтын сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер аз. Кез келген шығарма тек қана авторлық баяндаудан ғана емес, кейіпкер тілінен де тұрады. Ал кейіпкерлер әр жастағы, әр мамандықтағы, білімдері де әр түрлі деңгейдегі адамдар болып келетіндігі белгілі. Сондықтан да әрбір нақтылы көркем шығармада кейіпкер сөзінің өзіне тән әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы болады. Кейіпкер тілінде кәсіби сөздер де, жергілікті тіл ерекшеліктері де, жаргондық сөздер де ұшырасып отырады. Көркем әдебиет стилінің екінші бір ерекшелігі – оның көп стильді болып келетіндігі.

Зерттеушілер жазушылар көркем шығармадағы жалпыхалықтық тілдің негізгі сөздік қорын, сөздік құрамын, тілдегі мақал-мәтелдерді, шешендік сөздерді, қанатты сөздерді қаншалықты қалай пайдаланды, оларды қаншалықты, қалай байытты, ұстартты, оның сол байыту, ұстартуы қаншалықты заңды, жарастықты соны тексереді. Өйткені тіл – көркем шығарманың негізгі элементтерінің бірі, жазушының негізгі құралы. Демек, адам ойын, сезімін, әсерін, ісін жазушы осы арқылы бейнелейді.

Қай сөздің қаншалықты көркемдік деңгейіне көтерілуі оның лексикалық мағынасы мен жазушының рухани өрісіне байланысты. Сондықтан әрбір жазушының өзіндік сөз қолданысы болады. Мәселен, Ақселеу Сейдімбек шығармалары тілінде әр түрлі сөз қолданыстарын байқай аламыз [1; 32].

Әдетте, кейбір жазушы шығармаларында «тіл» деген сөз «қызыл тіл» деп қолданылады. Ал, Ақселеу Сейдімбек «тіл» сөзін өз шығармасында былайша суреттейді:

*Қара тіл, қанжар тұяқ, қанға тоймас,
Қанша керіп тұрса да алмай қоймас.
Шұбар тұяқ жиренді тауып салсаң,
Ердің құнын берсең де басын жоймас.*

А. Сейдімбек шығармаларында одағай сөздерді көп кездестіреміз. Жазушы кейіпкердің тұлғасын ашу мақсатында оларды барынша мол қолданады.

– *Пай-пай, мына шұбар да мал деуге аузы бармайтын жануар екен!* («Аққыз»).

– *Бәрекелді, бұған тең келер өзен болса, осыныша жанды әуре-сарсаңға салып, қыруар күш, қаншама шығын жұмсап, былайша тырбанбас едік қой* («Атамекен»).

Ойбай-ау, мына сияқты мығым қос топшысы бар, мына сияқты жалпақ қанаттары бар бүркіт тегі осал бола ма, осал болып еңбегіңді еш қыла ма? («Ақиық»)

Сонымен қатар жазушы шығармаларында еліктеуіш және бейнелеуіш сөздерді пайдаланып, ойнақы өрнек, айшықты кестелер жасайды.

Тек қана босағаға сүйелген жез леген қатқыл дауыстан шың-шың еткені болмаса, үй іші үрейлі, тым-тырыс меңіреулікте қарая үңірейіп тұра берді («Қыз ұнатқан»).

Аз сәтте айыл-тартпаларын шірей тартысып, ақ бауыр сойылдарын ыңғай ұстасып, сарт-сұрт атқа міністі («Аққыз»).

Ақселеу өз шығармаларында фразеологизмдерді де ұтымды пайдалана білді. Әдеттегідей, **жер аяғы кеңіп**, мал тойына бастасымен-ақ, аралбай-тарақты елдерінің аралас-құраласы молайып, жөн-жоралғының көбейген шағы. Өзі де алапаты артық, **мысы жеңбей қоймайтын**, адамзаттың сұлуы еді-ау!...Түнқатардың әкесі бар өмірін байдың есігінде өткізген, **қой аузынан шөп алмайтын**, құдай деген адам болатын.

Ақселеу Сейдімбек «Бүркіт» деп аталатын әңгімесінде құсбегілікке қатысты теминдерге жеке-жеке тоқталып, оларға анықтама береді. Соның ішінде ол құс жемінің түрлеріне ерекше тоқталады. Шығармадағы «қансоқ», «қызыл», «тартпа», «сарбөртпе», «тоят», «үрген өкпе», «боз өкпе» секілді терминдер әңгіме барысында бірнеше рет қайталанады.

А. Сейдімбек өз шығармаларында халық тілінде қалыптасқан эпитет, тенеу, әсірелеулер мен литоталарды жиі әрі ұтымды жұмсап, тілімізді байытумен ерекшеленеді. Әдеби шығармалардағы осы бір түсініктер бір-бірінен ерекшеленіп, тілдегі, әдебиеттегі қызметтеріне сай жазушы шығармаларында қоланылады. Мәселен, тенеудің тілдегі қызметі жайында ғалымдар нақты пікірлер айтады. Яғни тенеу дегеніміз – құбылысты басқа нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі. Әр нәрсені салыстыру негізінде жасалатын бейнелі сөздер, туынды мағыналы сөздер, құбылту түрлері аз емес [1; 53].

Енді міне, қазір де сол әдет айсыз қараңғыда аш бөрідей тау жебелетіп, жортуылға алып шығып еді («Аққыз»).

Елім деп еңіреген ерлер осынау найзадай тік біткен, жалаңаш, жалғыз биіктің түстік жақ сауырын жалдап шығып, қарауыл қарайды екен («Талға біткен жалбыз»).

Қозы өрісіндей ғана жерге жайылған бұлақ табанының көкорай шалғынына ірге тиістіре, шүпірлей қонысқан.

Аққыздың ақыл-көркіне таңдай қағып, Наймантайдың жгігіттік өнеріне бас иіп, ауыздан-ауызға әдемі аңыздай әңгіме таралып жатты («Аққыз»).

Шығар күндей шындықты әлдеқашан ұмытып кетіп, енді ғана еске түсіргендей («Бір атым насыбай»).

Жазушы өз шығармаларында тенеуді қолдану арқылы табиғат көріністерін, тұрмыстық жайларды, кейіпкерлердің психологиялық халін оқырман қауымға әсер етерліктей етіп беруге тырысады.

Сонымен бірге А. Сейдімбек эпитеттің көмегімен сөзге көп мағына сиғызып, автордың кейіпкерге, оның іс-әрекетіне, кейіпкердің кейіпкерге іс-әрекетіне көзқарасын ұтымды шебер береді. Жалпы эпитет дегеніміз – заттың, не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдеретін бейнелі сөз. Эпитет ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді.

Автор кейіпкерге мінездеме беру мақсатында эпитеттерді жиі әрі ұтымды пайдаланады. Мәселен: *Сол «алтын күрек» жел де биыл қыс қаһарына мініп, қар бекіген кезде соғып еді* («Тәтті тіршілік»). **Сары сағыз** боп кепкен қайыңның безіндей қатты, етсіз тықыр басы сүйірлене, әдеттен тыс ұзын көрінеді («Зерде»). **Шілде айының буалдыр сағым** ойнаған сәскелік кезі болатын («Көңіл шіркін»). *Көп жасаған жасымен емес, көпті көрген басымен төңірегіне қадірі артқан көне көз адамның қазасына аяқ жетер жер құлақтанып, өрел айтушылар ағылып келіп жатты. Ақыры, не керек, содан қашан өз қолы аузына жеткенше, осы тесік өкпе болып көрмегені жоқ* («Бір атым насыбай»).

Е. Жанпейісов көркем әдебиет стиліне тән сөздерді 4 топқа бөледі. Ол сөздер шоғыры Ақселеу Сейдімбек шығармаларында да атқаратын қызметі зор екендігі белгілі. Автор шығармаларындағы бейнелі сөздерді Жанпейісовше талдасақ:

- 1) стильдік қызметіне қарай көпшілік қолды сөздер: *су, қозы-лақ, аспан, тіл* т.б.;
- 2) поэтикалық кестелі сөздер: *көңіл, сезім, қажыр-қайрат, күлкі* т.б.;
- 3) қарапайым сөздер;
- 4) диалектизмдер: *леген, насыбай* [2; 116].

А. Сейдімбек кейіпкер тілін, кейіпкер мінезін еркін жеткізу мақсатында, әрбір диалог барысында қаратпа сөздерді қыстырып отырды. Оған мысал:

- *Сыздеке, қыраныңыз құтты болсын!*
- *Ей, Мұса, Кекшіліңнің қызығын көп көрдің ғой сен.*
- *Мұсеке, адам қартайғанда бір бала дейді ғой* т.б. [3].

Жалпы жазушының халық тіл байлығын жетік меңгергенін байқатуда, көркем шығармаларда типтік образ жасауда, жеке кейіпкердің тілдік ерекшелігін аңғартуда жоғарыда аталған мәселелердің маңызы зор. Көркем шығарманың мазмұны ондағы кейіпкерлердің іс-әрекетін айшықты сөзбен бейнелеп, суреттеп көрсету арқылы түсініледі.

Фразеологизмдер – көркем шығарма тілінде образды бейнелі реңк беру, эмоционалды-экспрессивті бояуын арттыру мақсатында қолданылатын тілдік бірліктер. «Ақын-жазушылар өз туындыларын жазу үстінде жаңа грамматикалық форма іздеп отырмасы анық, өзіне таныс стилін, қолтаңбасын қай сөйлем мүшесін жиі қолдануын, сөз байланыстарының қандай тәсіліне жиі жүгінетіндігінен гөрі, бірден көзге ұрып тұратын және жиі пайдаланатын формалардан іздегені жөн». Осы дайын материалды әр қаламгер әр мақсатта қолданып, шығармаларын әрлендіре түседі. «Тұрақты тіркестер – әдеби тілдің ілгері даму барысында қалам қайраткерлерінің әрекеті арқылы жанданған әсем кестелер. Олар – сөз зергерлерінің ой-түйінін ықшамдап аңғартатын жинақтылықтың үлгісін көрсететін көркемдік құрал. Тұрақты тіркестерді қай жазушы болса да өз шығармасында қажетіне қарай қолданады», – деп ғалым М.С.Серғалиев айтқандай, — бұл зерттеу жұмысымызда көркем прозадағы фразеологизмдерді авторлар өз туындыларында халық тілінің бай қазынасынан көркем сөздің алуан түрлі өрнектерін мақсатты ойларына лайықтап алып отырғандығын байқаймыз [2; 121].

Фразеологизмдерді А.Сейдімбеков «Аққыз» повесінде мағынаны әсерлеу, суреттеу, көркемдеу қызметінде шебер, ұтымды, өнімді пайдаланған. *Бәрінің де артында ат бүйірін соқпастай етіп жасаған арқалығы келте қоржын. Әкесі Сүтемген осыдан үш жыл бұрын дүние салғанда дөңгелек дәулетінің иелігі – соңынан ерген жалғыз тұяғы Наймантайға тиген. Жүрегінде жылт еткен шоғы бар жігіттің шет қалуы мүмкін де емес еді. Сөз ыңғайында Аққыз әке кіндігінен жалғыз екенін, біраяғы жерде, бір аяғы көрде отырған сол әкенің қас-қабағына көп қарайлайтынын, айтпесе елден ерек тірлік құруды әуезе көрмейтінін бір сыр қылып айтып өтті.*

– *Жігіттер, Қарағашқа келіп қалдық, — деді Наймантай қоңыр даусы онша көтермей, — бұл тұстан малды ауыл да қозы көш жерден аспас. Кешікпей-ақ, Қарағаштың қалың ағашы тымық түнде қарауыта мүлгіп, көрдей қараңғы қойнына мезгілсіз жүрген жолаушыларды сіңіре берді («Аққыз»).* Сонан соң айналасындағы *аяқ жетер жерді шашырай шолып қайтысты.* Осы мысалдардағы фразеологизмдерді стильдік бояуы, қолданылуы тұрғысынан ауызекі сөйлеу тілінің және қарапайым фразеологиялық тіркестер қатарына жатқызуға болады [2; 85].

Тұрақты тіркестер шығарма тіліне айрықша көрік, ұтымды мазмұн, ұлттық колорит береді. Халық тілінің бұл қат-қабатты қазынасына барлау жасап, көзін табу – жазушының шеберлігіне байланысты. Фразеологизмдердің көркем шығармада атқаратын функциясы – бейне жасау. Кейіпкерге тілдік сипаттама беруде, кейіпкерді мінездеу, белгілі бір жағдайға қорытынды жасау қызметінде жиі жұмсалады. Шығарма авторлары белгілі бір ұлт өкілі ретінде халықтың ғасырлар бойы ұлттың санасына жинақталған, сақталған тұрақты тіркестерді еркін игереді. Сол еркін игерілген дүниеден жазушының жеке тұлғасының дүниетанымына, психологиялық санасына сай, тілдегі сөздерді ойната отыру мәнеріне сай, өзіндік қалыптастырған стиліне сай авторлық фразеологизмдер туады. Фразеологизмдер жазушы дүниетанымы мен шеберлігінен шыңдалып шығатын асыл қазына.

Акселеу Сейдімбек фразеологиялық тіркестерді сөйлем ішінде қолданғанда, көбінесе бастапқы тұлғасын сақтайды. Мәселен, *Таң атты. Түні бойы иненің үстінде жатқандай, кірпік ілмеген жігіт, мыж-мыж күйінде балконға шыққан («Аққыз»).* Мұндағы «кірпік ілмеу» — ұйықтамау ұғымын береді. Кейіпкерлер тілінде *кездесетін мысы басым, салы суға кеткен, сағы сынған, қуанышы қойнына сыймай, сағыныштан сарғайып, бауырын көтерді, ат үстінде ұйықтады, қаны қарайды, қаны басына шапты, шыбын жаны қалмады, өзегі талды, қысыр әңгімеге ілікті* деген сияқты тіркестердің экспрессивтілігі жоғары.

Шығарма идеясының айқындалуы, тілінің көркемділігі, үйлесімділігі мен әуезділігі, шеберлігі онда қолданыла білген бейнелі фразеологизмдерге де байланысты.

Тұрақты тіркестер авторлық өзгерістерге де ұшырайды. Жалпыхалықтық қордағы тұрақты тіркестердің мазмұны өзгеріп, кейде өңделіп те қолданылады. Бұл тілдегі сөз байлығын қолданудағы стилистикалық тәсілдерге байланысты. Әр қаламгер осындай тәсілдер арқылы тұрақты тіркестерді көркемдік, стильдік мақсатқа орай пайданылады. А.Сейдімбек шығармаларында салтанатты көтеріңкі күйді, алғыс және қарғыс мәнді, жоқтау және сықтауды, өкініш және қайғы т.б. түрлі фразеологизмдерді кездестіреміз [2; 94].

Сонымен, олардың көптігі сонша фразеологизмдерді тіпті топтастырып қарауымызға да болады. Мысалы:

1. Көңіл-күйге қатысты фразеологизмдер: *салы суға кетті, наза болды, қапа болды, жабырқау тартты, қабағы салық* т.б.

Жігіт егде әйелдің самбырлап сөйлеген әңгімесін зауқы соқпай тыңдап отыр еді, есіктен кірген қыз оны қуантып сала берді. Жалаң бас бала шықты да күлімсіреген қалпы бұған қарай жақындай түсті, міне, тура жанына келіп тұрды; тәңірім-ау, қайдан көрді бұл баланы... есіне түспей қапа болды («Аққыз»).

Зауқы соқпай деген тұрақты тіркес *еш нәрсені қаламады, ықыласы жоқ, ықыласы түспеді* дегенді білдіреді. *Қапа болды* – *уайымдады, ойы самарқауланды, уайымдады*.

2. Уақытқа байланысты тұрақты тіркестер: *зауалды шақ, зауалды күн, қаралы күн* т.б.

Қол шатырлы қыз: Сұрқай жүзі, суық қысы, сұмдық адамдары, қаралы күні жоқ мына елде. («Бір атым насыбай»).

1. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» бұл тіркестердің мағынасы былайша ашылады:

Қаралы күн – *марқұмды азалау уақыты, жоқтау мезеті.*

Зауалды күн – *жауап берер сәт.*

3. Қарғау-сілеу тұрақты тіркестері: *желкең қиылғыр, көсегең көргермесін, қара жамылғыр* т.б.

Қаламгер шығармаларында қарғыс мәнді фразеологизм кейіпкер тілінде қолданылып отыр.

– *Кешіріңіз, асығыс айтылған өз пікірімді өзіме қайтарыңыз, – деді қыз: қара жамылғыр деп сөгуіңіз орынды емес* («Боран»).

Қара жамылу тұрақты тіркесі жақыны қайтыс болғанда айтылатын сөз тіркесі.

4. Іс-әрекетке байланысты фразеологизмдер: *қабағын керді, сәлем берді.*

Алғашында қабағын керіп, меңірейіп, көзін ашып тұрып қалды. Қабағын керу – «маңғаздану», «ойнау» деген мақсатта жұмсалған.

Келтірілген мысалдардағы қарғыс мәнді фразеологизмдер кейіпкер тілінде қолданылып, қаһарманның сол сәттегі көңіл-күйін, ашу-ызасын, сезім иірімдерін көрсетеді. Фразеологизмдер кейіпкер сезімін, көңіл-күйін, хал-жағдайын ерекше әсермен жеткізеді. Бір сөйлемдік контексте бес-алты тұрақты тіркестердің басын құрап, тұжырымды түйін түйю – қаламгердің халық тілін терең меңгеріп, оны орынды қолдана білу шеберлігі жоғары [2; 63].

А.Сейдімбек шығармаларындағы бұл тұрақты тіркестер шығарма тілінің көркемдігі арттырып, кейіпкер бейнесін нақтылау, әлеуметтік ортаны суреттеу, шығармадағы бір кейіпкерді басқа кейіпкерден даралап көрсету мақсаттарында қолданғаны анықталды. Фразеологизмдер кейіпкер тілінде тілдік стилистикалық құрал ретінде көрінсе, автордың қолдануы арқылы жағдайдың жан-жақтылығы нақтыланып, образдылығы сан құбылып, суреттілігі сезім мен бағалау айқын ұштасып көрінеді. Фразеологизмдер тек мағынасына қарап ғана шартты түрде сөз таптарына топтастырылатыны белгілі. Мысалы: «ұялу» – *бетінен оты шығу, өлмегенге қара жер, өлген жері осы, кір келтіру, беті күйе, жер шұқу, жүзі шыдамау, құлағының ұшына дейін қызару* т.б. бір сөз табына топтастыра алмаймыз. Мағыналас фразеологизмдер Ақселеу Сейдімбек шығармаларында қатар-қатар орналаспа да, олардың көбісі түгелдей айтылмай, ықшамдалып жұмсалған.

Р.Сыздықова «белгілі бір қаламгердің жалпы тілдік қазынасын және көркемдік байлығын зерттеуде оның фразеологиясын тану ерекше орын алады» деген пікір айтқан болатын. Ақселеу шығармаларындағы *аяғына тұсау байлады, бес саусақтай білді, жар дегенде жалғыз, қаты жібермеді, барымталыққа барды, қадам басты, зар болды, қабақ шытты, жынын қағып алды, белді қынай буынды, белін жазды, жеп қоя жаздады, көңілі жарқын, жым болды, құдай сүйер қылығы жоқ, жайы салды, дес бермеді* сынды тұрақты тіркестер автор сөздерінің мол қолданысын көрсетіп тұр.

Акселеу Сейдімбек шығармаларында авторлық өзгеріске түскен тұрақты тіркестерде кездеседі. Және олардың әрқайсысы өзіне тән стильдік жүгін аркалап тұр. Акселеу фразеологизмдерді трансформациялап қолдануда үдете, бояуын қалыңдата беру тәсілі ерекше көзге түседі. Кейде автор қалыпты фразеологизмдердің құрамына жеке бір анықтауыш сөз қосады. Және ол жаңаша мән-мағына үстейді. Акселеу Сейдімбек өз шығармаларында окказионал фразеологизмдерді аз қолданған. Олардың қалыптасқан мәтін түріне негізделген фразеологизмдер. Окказионал фразеологизмдердің түрлері бір ғана құрылымдық-семантикалық инвариант шеңберінде пайда болады.

Жекелеген нақты фразеологизмдердің ерекшелігі, фразеологиялық модель (қос сөздер, салыстырмалы конструкция) окказионалды фразеологизмдер жасайтын лексикалық материалдармен толықтырылады. Окказионал фразеологизмдер, әдетте, авторлық фразеологизмдермен түсіндіріледі. Бір көркем шығарманың негізінде көрінетін окказионал фразеологизмдер әдеби тілге енуге талпыныс жасамайды.

Акселеу шығармаларындағы фразеологизмдерді үш топқа бөліп қарастыруымызға болады:

- 1) есімді фразеологизмдер;
- 2) етісті фразеологизмдер;
- 3) әр түрлі сөз табынан болған фразеологизмдер [4; 87].

Сонымен, А. Сейдімбек романындағы фразеологизмдердің лексика-грамматикалық жіктелісін төмендегідей саралайық:

Есімді фразеологизмдер:

берен мылтық

зар заман; кәрі жілік; байғұс; нақақ жала; сый-сыпат; теке сақал; май боран; май шелтек; масыл; ащы шындық; суық көр; кәрлен кесе; талақ т.б.

Мысалы, *Тура айтқанды сүйетін, өзі де қайратқа, қимылға бой ұрған, ерекше адам еді, байғұс* («Аққыз»).

Есімді фразеологизмдер аты айтып тұрғандай зат есімнен болады.

Етісті фразеологизмдердің ерекшелігі модель құрамының, негізінен, зат есім-етістік болып келетіні бәрімізге аян.

Әр түрлі сөз табынан болған фразеологизмдер құрылымы жағынан күрделі болып келеді. Жазушы шығармаларындағы фразеологизмдердің екі, үш, төрт, бес көп компонентті құрылымдық-типологиялық жіктелісі ерекше қолданыста жасалған [4; 113].

Акселеу Сейдімбек шығармаларындағы фразеологизмдердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері фразеологизмдердің құрамындағы компоненттеріне тікелей байланысты. Акселеу шығармаларындағы узуалдық қолданыс ыңғайындағы жұмсалатын, бірінші тәсілдегі халықтық фразеологизмдер нағыз мәнерлегіштік, бейнелілік қасиетте жұмсалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мажитаева Ш. XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі / Ш. Мажитаева. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2004. — 234 б.
- 2 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар / А. Сыбанбаева. — Алматы: Санат, 2002. — 231 б.
- 3 Сейдімбек А. Аққыз / А. Сейдімбек. — Алматы: Атамұра, 2002. — 456 б.
- 4 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы / С.Исаев. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 322 б.

Ш. Мажитаева, А.Ы. Сейтім, Н.Б. Жанузаков

Языковые особенности произведений Акселеу Сейдимбек

В статье исследованы языковая специфика, особенности словоупотребления в произведениях Акселеу. Подробно изучены стилиевые приемы, используемые писателем, описаны особенности создания произведений. Проанализированы высказывания писателя с точки зрения их языковой и эстетической окраски. В результате исследования определены наиболее специфичные словоупотребления в произведениях Акселеу Сейдимбек, раскрывающие лексическое богатство казахского языка.

Ключевые слова: слово, языковой разбор, писатель, стиль, стилистика, словарный запас, лексико-грамматический, язык автора, морфология.

Sh. Mazhitaeva, A.Y. Seytim, N.B. Zhanuzakov

Language features of the works of Akseleu Seydimbek

The article considers the language features of the works of Akseleu Seydimbek. There is a division from the point of view of the language, as well as an analysis of the peculiarities of the verbal consumption of the works of Akseleu. Various features of the writer are described in writing a work, as well as its artistic style. The statements of the writer's judgment and the manifestation of his linguistic-aesthetic colors are analyzed. Exploring the language of the writer is determined by his verbal use of the Kazakh language, as well as the ways of developing linguistic wealth. Linguostylistic analysis is carried out to the language structure-the author's system. Also, a review of the author's research on the analysis of the work from a linguistic point of view is conducted.

Keywords: word, language analysis, writer, style, stylistics, vocabulary, lexical-grammatical, author's language, morphology.

References

- 1 Mazhitaeva, Sh. (2004). *XX hasyr basyndahy kazak adebi tili [Kazakh literary language in the beginning XX Centuries]*. Karaganda: KarMU baspasy [in Kazakh].
- 2 Sybanbaeva, A. (2002). *Metaforanyn tildik bolmysy zhane kontseptualdy metaforalar [The linguistic essence of metaphor and conceptual metaphors]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 3 Seidymbek, A. (2002). *Akkyz [Akkyz]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 4 Isaev, S. (1996). *Kazak adebi tilinin tarikhy [History of the Kazakh literary language]*. Almaty: Ana tili [in Kazakh].

G. Altenbek¹⁻³, X.L. Wang¹¹*School of Computer Science and Technology, Harbin Institute of Technology, China;*²*College of Information Science and Engineering, Xinjiang University, China;*³*The Base of Kazakh and Kirghiz Language of National Language Resource Monitoring and Research Minority Language Centre, China**(E-mail: gla@insun.hit.edu.cn)*

A corpus-based frequency statistic of kazakh language

Kazakh language is an agglutinative language and it belongs to the Turkish Language group. Kazakh is a low-resource language by Arabic script in China, there are still many serious challenges in these research areas by natural language processing. This paper standardized the processing coding and storage scheme of Kazakh corpus, then constructed Kazakh Language Corpus (KzLC), which lay the foundation for further research on syntactic analysis etc. of Kazakh language processing. Aiming at frequency issue of Kazakh language, this paper focused on relation of Zipf's law of power law in Kazakh word, which is based on frequency statistic of the word. On the basis of frequency statistics of Kazakh words from Kazakh textbooks, this research came up with word information analysis and statistic method based on corpus, which revealed language rule and phenomenon among Kazakh words information.

Keywords: Kazakh language, statistics, corpus linguistics, word frequency, Information retrieval, morphological analysis.

Introduction

Natural language processing has become one of the significant technologies during the information technology development among different countries and nations. Frequency statistic word are important tasks in Kazakh natural language processing research, A corpus-based approach to natural language processing research has become very popular, A corpus-based to Morphological analyzers have been developed for different languages.

Kazakh Language belongs to the Turkish Language group in the Altaic language family, and it is an agglutinative language with word structures formed by adding derivational or inflectional affixes to root words. There are three different scripts of Kazakh characters all around the world: Cyrillic letter is used in Kazakhstan; P. R. China use Arabic letter, and Latin letter is widely used other country.

Previous work done on Kazakh language processing research such as Altenbek has designed the Kazakh corpus for Kazakh Arabic letter [1]. Makhambetov have designed the Kazakh Cyrillic letter corpus compilation process (Makhambetov et al. 2013). Washington et al. have established Finite-state morphological transducers for Kazakh Cyrillic letter [2]. Doszhan introduced about creation of all Turkic national corpus problem [3]. According to our knowledge, there is no research on frequency statistic by Morphological feature for Arabic letter Kazakh. This paper is a first time to do research work for frequency statistic of Arabic Kazakh Word based on corpus by Morphological feature.

In this paper, the research mainly focuses on a corpus-based Frequency Statistic of Kazakh Word at Morphological feature, which are the most difficult aspect of Kazakh natural language processing using the statistical method by Arabic script in P. R. China. Our research project has shown the corpus-based approach to processing of word frequencies, then Kazakh corpus is design consideration and building the corpus. Also the result expresses the relation of frequency of the Kazak word, which is based on the corpus from mainstream newspaper media and Kazakh school Textbooks. and the resulting Kazakh word frequency distribution accords with law of Zipf. Kazakh language is different from English and other languages that have been studied in corpus, as frequency statistic of words is an important part of Kazakh language processing. This research results not only created corpus resource for further information processing of Kazakh language, but also provided corpus data to Kazakh language linguistics research. This exploration is the basis task of machine translation, speech recognition, information retrieval and many other application developments in the Kazakh language.

Related work

Since the first corpus of Brown University was established in 1963 to 1964, corpus linguistics has become an important task in natural language processing field. The purpose of American Brown corpus is to study the modern American English, using the principle of system to collect 1 million words English text,

based on the use of rules and 86 kinds of grammatical markers of automatic POS tagging. The modern British English LOB corpus in 70s, also collected 1 million times, using 133 kinds of grammatical markers, it is POS using CLAWS (Constituent Likelihood Automatic Word-tagging System Constituent) achieve automatic part of speech tagging system by statistical information. In the past year, many researchers have been constructed their own language corpus, such as Korean National Corpus, Turkish National Corpus [4], Russian National Corpus, Chinese Peking University Corpus.

Study on morphology analysis of based-corpus can not only large-scale real language, and language specific qualitative explanation, corpus analysis provides a new research platform based on the use of language, language can be analyzed from the characteristics of the phenomenon of word frequency and syntactic language. The dictionary is written based on the corpus, collocation can search for specific words; vocabulary corpus based development, can survey the vocabulary of grammatical features, using feature; corpus based techniques can provide language learners with examples of language analysis.

Corpus Design Considerations

Corpus is a collection of some language texts stored in an electronic database. And it is the basic resource of natural language processing with statistical language model. The corpus plays an important role in knowledge acquisition, and corpus construction is a sign of corpus size and corpus selection.

The normative principles of constructing the Kazakh Language Corpus.

Since 2009, we have constructed a word level corpus of Kazakh language, which has been continuously improved, modified and expanded in the past years. It is particularly important to find out the standards for the initial construction of the corpus, which will affect many of the later research results. Therefore, we carry out the following research.

(i) The objectives and collection criteria for source material: Quality is the lifeline of the corpus, emphasizes the universality and normative analysis; corpus obtained can basically summarize the whole or part of the Kazakh language specified characteristics as a representative corpus. So, it is to identify the principal aspects of corpus creation and the main decisions to be made.

(ii) Corpus size: The size of the corpus in relation to statistical data are reliable, and scarce resources belonging to the Kazakh language, source of corpus is less, scale is larger, the construction difficulty and cost more. Kazakh language is a low-resources, we select the corpus from mainstream newspaper media and Kazakh school Textbooks.

(iii) The processing and depth principles: Processing materials include text format processing and text description. According to the Kazakh characteristics, to provide users with data processing depth information for the purpose of Kazakhstan linguistics, corpus processing specification includes: the letter frequency statistics, word frequency statistics, word segmentation, word formation of additional components, the stem or POS tagging etc..

(iv) The encoding, description, storage format: According to the Kazakh language corpus source, input method and format inconsistencies, to facilitate unified management and sharing of resources, follow by the XML language and UNICODE encoding form for the corpus storage format, the Kazakh corpus description information to achieve the complete word tagging specification, is beneficial to the understanding and application of language resources and sharing. Tagged corpus is stored in XML file and TXT form separately.

Text documents description. In the initial version of our corpus, we used the data start from January 1, 2008 Xinjiang Daily (Kazakh version) for the Kazakh Language Corpus (KzLC) to whole year. The corpus consists of raw texts and POS tagged XML format texts. XML annotation content and text structure information as follow:

Title: sub- title

<TITLE><Subtitle></ Subtitle> </TITLE>

Paragraph <p></p>

Sentence <s></s>

Word <W></W>

The word in the corpus annotation specification: adding the properties for a part of speech-POS, stem, affix, unknown word etc. In this experiment, a corpus based storage format: UNICODE as a corpus character encoding, using XML language as storage format; pure text or database form.

The Kazakh word corpus POS annotation: The Kazakh word tagging corpus is labeled various word level information based on the corpus of the language materials, in order to solve POS tagging of Kazakh lexical analysis, this study proposed a Kazakh word tagging Standards including POS tagging, stem tagging,

affix tagging, multi-class word POS tagging as an attribute. Through these annotation information, more in-depth analysis of the language material, can obtain more knowledge about the Kazakh language, lay the foundation for information processing but also for the construction of Kazakh language.

Part-Of-Speech (POS) tagging is the process of assigning a part-of-speech label to each of a sequence of words. There are many different tag-sets for the parts of speech of a language Include n, num, int, v, adj, adv, pron, part, ono and q. Table 1 presents our POS tag sets.

Table 1

Kazakh POS tag sets

No.	Tag	Name in Kz	Description	No.	Tag	Name in Kz	Description
1	n	зат есім	noun	8	part	шалау	Auxiliary word
2	num	сан есім	numeral	9	ono	өліктеуіш	onomatopoeia
3	int	одағай	interjection	10	q	молше рлік	quantifier
4	v	өтестік	verb	11	F	көрме сөздер	loanword
5	adj	сін есім	adjective	12	abbrev	қысқартып	abbreviate
6	pron	өсімдік	pronoun	13	punc	тінніс белгісі	punctuation
7	adv	үстө	adverb	14	sym	белгісі	symbol

Recent years, according to the phrase recognition of Kazakh shallow syntactic parsing problem, we investigated the basic structure system of Kazakh basic phrase, and study determined the noun, verb and adjective phrase structure as following. The basic phrase symbols using the IOB annotation approach for Kazakh language basic phrase (Table 2).

Table 2

Kazakh phrase tag sets and examples

Phrase	Tag	Keyword	E.g.	Begin-tag	In-tag	Out-tag
Noun phrase	NP	Noun	алтын күз	B-NP	I-NP	o
Verb phrase	VP	Verb	мұратқа жөтө	B-VP	I-VP	o
Adjective phrase	ADJP	Adjective	тап- таза	B-ADJP	I-ADJP	o
Pronoun phrase	PRONP	Pronoun	онің мұраты	B-PRONP	I-PRONP	o
Numeral phrase	NUMP	Numeral	сөккіз төккіз мің	B-NUMP	I-NUMP	o
Adverb phrase	ADVP	Adverb	өк төр	B-ADVP	I-ADVP	o

Constructing Kazakh corpus: Before collecting the Kazakh Arabic texts, a plan was made to decide on the start size of our corpus and text types. So, In order to achieve the balance and typical of the distribution of Kazakh language corpus, there are two main corpora for our research, one is use the ‘Xinjiang daily’ Kazakh version electronic text data whole 2008 year. The corpus includes news, economy, science and education, sports, Kazakhstan customs five columns. Another is the Kazakh Arabic textbooks from primary school, middle school to senior high school in Xinjiang, China, it is a classic and standard Kazakh teaching textbook. Through the construction of a few years, these two corpora and some other materials constitute our Kazakh language corpus – Kazakh language corpus – KzLC. Many text collection was done manually because Kazakh language is low resource language, and our task was to fine Arabic Kazakh text resources and obtain their copyright permission, then convert the different input text to our standard Unicode text format. For example, the raw corpus is media newspaper webpage format, and needs to convert into plain text corpus according to the ‘year/month/date’, and should remove junk information in webpage format, only retaining the effective text information content, and the converted file format for the TXT file.

Based on the Corpus evaluation principles of the standard, typical, structural and balanced, our work adopts the method of human-computer interaction and statistics to construct the annotated corpus. This construction tasks include dictionary resources, words and phrases annotation by syntactic level in Kazakh language corpus. The analysis of word statistics information based on corpus

Study on word statistics information analysis based on corpus includes many aspects, the natural language information statistical corpus based analysis of lexical distribution analysis on keywords based analysis of various circumstances analysis, the analysis of corpus based vocabulary research, including frequency collocation research, dictionary compilation, new words and popular words etc.. This paper focuses on the word frequency, the Kazakh word length and different stage, the Kazakh word frequency is consistent with the linguistic rules of Zipf's law.

In order to make a corpus based statistical analysis of Kazakh word information, the following terms are introduced. Frequency analysis refers to the distribution of data by means of frequency distribution tables and charts. Frequency refers to the ratio of the frequency of the word to that of the current corpus. The formula is as follows:

$$F_i = n_i / N \times 100\%$$

Here n_i — is the number of occurrences of the word; N — is the total number of occurrences of the corpus; F — is frequency; F_i — is the frequency of the word i .

Data of Corpus. In the experiment, there are two corpora for our research, First experimental data is «Xinjiang daily» Kazakh version of 2008 year electronic text data, Second experimental data is for analysis of word frequency use the Kazakh Textbooks. The Kazakh word frequency comply. Kazakh language has a complex morphological structure, similar to typical agglutinative languages. Words can be formed by long concatenations of morphemes with some order or semantic features. Kazakh words letters analysis with statistics: Firstly, We use the first experimental data for the following Initials letter statistical analysis of Kazakh words.

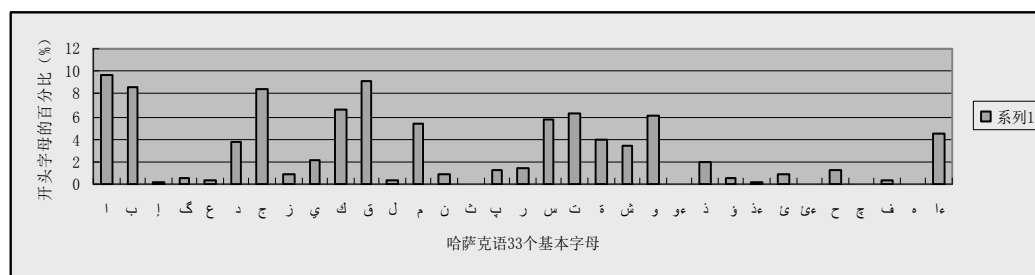

Figure 1. Initials letter statistics of Kazakh words

Figure 1 show the letter «а» accounts for 9.71% of our total vocabulary, then accounted the letter «б» and «в» for 9.09 % and 8.66 %, the letter «а» is minimum number of words Accounts for only 0.019% of the total vocabulary only in interjection.

Then, we also use the first experimental data for the following all letter statistical analysis of Kazakh words. According to Figure 2, these three letters, “а”, “ы”, “н” appear lots of times in the textbook. However, three other letters, “ё”, “ё”, “ё” did not appear to many times, which show the frequency of utilization of Kazakh letters.

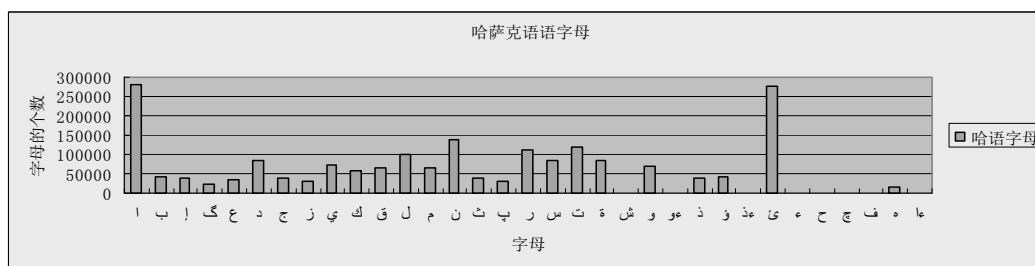

Figure 2. All letter statistics of Kazakh words

Finally, in order to do further explanation, for a comparative analysis of the statistics of the Arabic Kazakh alphabet statistical data and the Cyrillic Kazakh alphabet frequency statistics, the Kazakhstan scholar Makhambetov (Makhambetov et al., 2013). The Cyrillic Kazakh alphabet frequency statistics table shown in Figure 3. The Table shows that we are ranked first а, е, ы, н, «а, е, ы, н» four letters in Kazakhstan's Kazakh language is also ranked the first four. And the ranking of the «ә, һ» letters in Kazakhstan Kazakh language is also ranked low. This experiments show that the frequency of pure Kazakh voice letters all over the world are basically consistent.

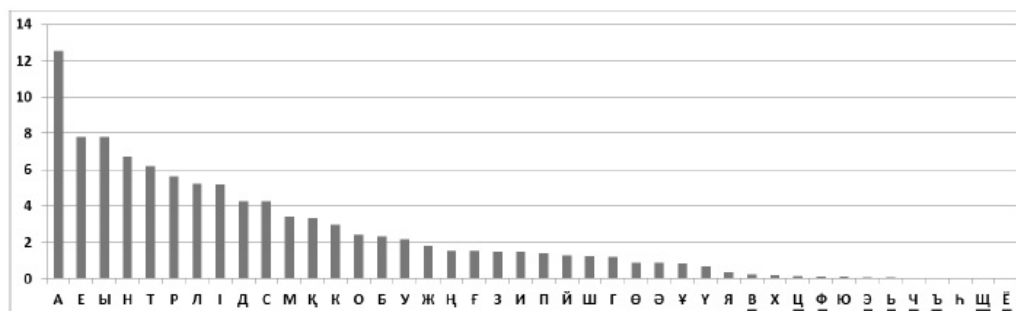

Figure 3. Kazakh Cyrillic letter statistics (Kazakhstan)

The Kazakh word frequency comply with Zipf's law of power law: The Zipf's law is named after the American linguist George Kingsley Zipf, it states that given some corpus of natural language utterances, the frequency of any word is inversely proportional to its rank in the frequency Table 3. The Zipf's law formula is as follows:

$$f_r \times r = c.$$

Or

$$p_r = cr^{-\gamma},$$

here f — is frequency; r — is rank; c — is constant; γ — is parameter.

We use the first experimental data for the relationship between the frequency and length of words statistical analysis of Kazakh words. Length of the word is calculated based on numbers of letters in the word.

Table 3

The relationship between the frequency and length of words

No.	Length frequency	№	Length frequency	№	Length frequency	№	Length frequency
1	2.0054	5	13.4878	9	8.9305	13	1.6849
2	2.8539	6	13.8508	10	5.7958	23	0.0355
3	7.5870	7	13.1275	11	5.0928	26	0.0257
4	8.8262	8	10.9275	12	2.8579	30	0.0146

As shown in Table 3 proportion of three to nine letters words among all Kazakh words is 76.7373 %. The major part is five to seven letters words, which is 40.4661 %. Figure 4 is the relationship between length and frequency. It indicates three to nine letters words is the majority. And they are followed by ten to eleven letters words, which is 10.8886 %. One to two and twelve letter words have a proportion of 7.7172 %. Last part is thirteen to thirty letters words, which is 4.9989 %.

This experiment shows relationship between length and frequency, which prove that frequency of Kazakh words follows Zipf's power law. This result also indicates three to nine letters words are most words in Kazakh version of Xinjiang daily news. There are also some long words, which matches readers' reading habit and vocabulary level.

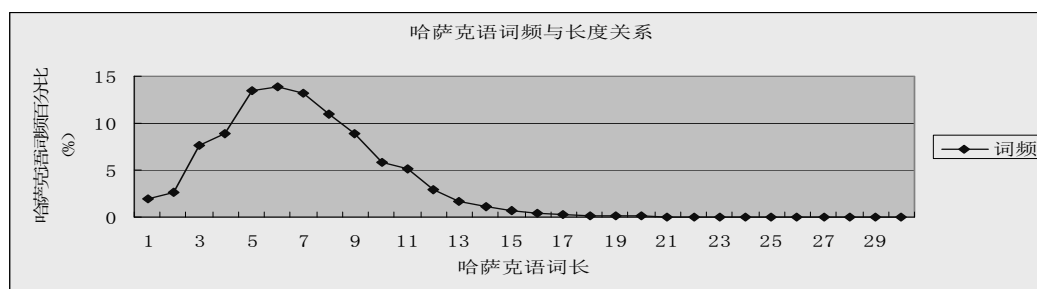

Figure 4. The relationship between the length and word frequency

The relationship between the length and frequency data from textbooks corpus in Figure 4. As about that the relationship between length and frequency of all word has a remarkable characteristic is to the left, which means most of the Kazakh word length is short, E.g. On the one hand, The length from 5 to 8 accounting is 51.3936 % of all words, from 13 to 30 accounting is only 4.9289 % of all words, on the other hand, Dragging a long «tail» is the another big characteristic of power law.

Statistical analysis of Kazakh words, stems, suffixes: We use the second experimental data for the following Kazakh words, stems, suffixes statistical analysis of Kazakh words in primary school, junior high school and high school. In order to explore Statistical analysis of Kazakh words, here word, stem and suffix are a kind of word segmentation unit in our corpus for non recurring terms, which is, the number of Kazakh word, stem and suffix except the punctuation mark and the English language, as shown in Figure 5.

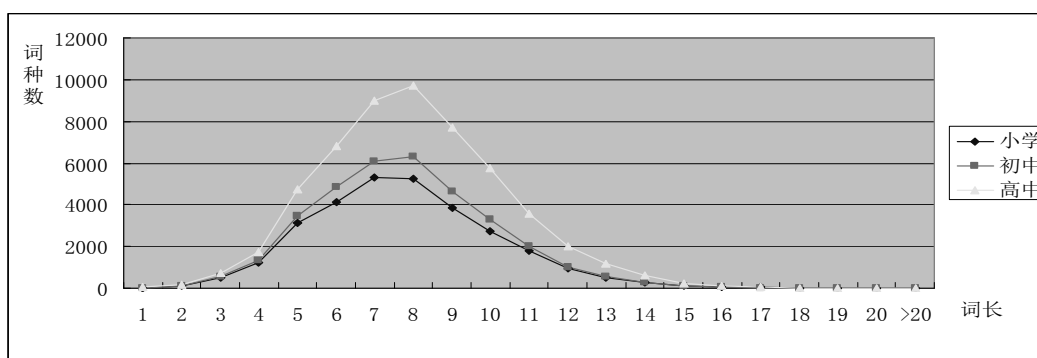

Figure 5. The relationship between the word of length and frequency in Kazakh textbooks

Figure 5 shows that words in three different textbooks are composed of 1 to 20 characters. The Words composed of less than 3 or more than 15 characters are used less commonly. In primary school, junior high school, and high school textbooks, word composed of less than 3 or more than 15 characters account for 2.07 % and 0.7 %, 1.91 % and 0.67 %, and 1.69 % and 0.9 % respectively.

In order to explore Statistical analysis of Kazakh stem for non recurring terms, we analyze the length of stem in primary school, junior high school and high school, as shown in Figure 6.

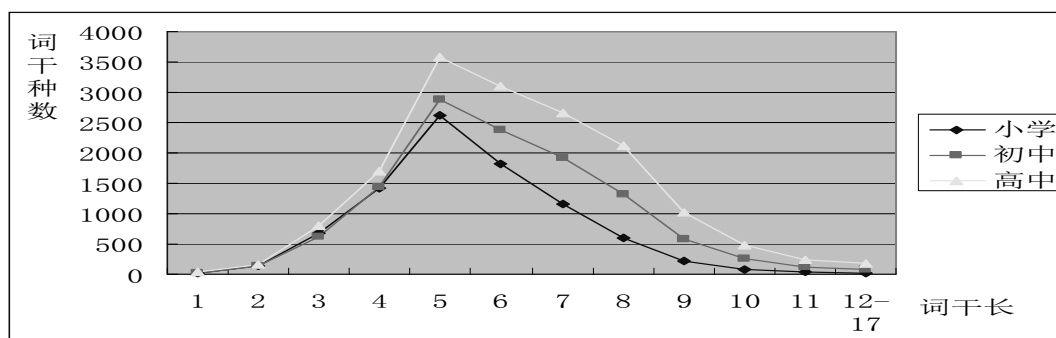

Figure 6. The relationship between the stem of length and frequency in Kazakh textbooks

Figure 6 shows that commonly used word stems in three different textbooks are composed of 4 to 8 characters. 96.67 % (1505) of the word stems are composed of 4 to 8 characters in primary school Kazakh language textbook. 94.84 % (11,167) of the word stems are composed of 3 to 9 characters in junior high school Kazakh language textbook. 93.13 % (14,976) of the word stems are composed of 3 to 9 characters in high school Kazakh language textbook. Word stems composed of less than 3 or more than 9 characters are used less commonly.

This study summarizes the length of the word suffix used in three different textbooks for non recurring terms as shown in Figure 7.

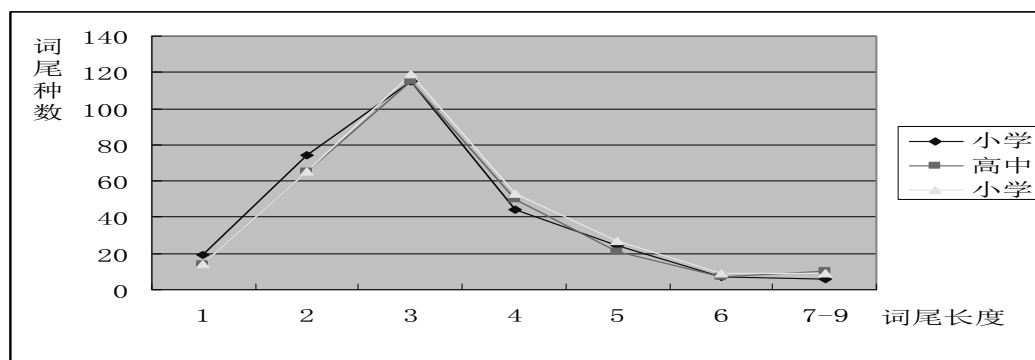

Figure 7. The relationship between the length and frequency of ending in Kazakh textbook

Figure 7 shows that the common suffix for words used in the three textbooks are usually composed of 1 to 5 characters. 95.49 %, 94.97% and 93.92 % of the suffix types appear in primary school, junior high school, and high school textbooks, respectively. There is little difference among the number of suffix types used in textbooks for different levels.

Figure 7 shows the similarity among the distribution of the endings in the words used in three different Kazakh textbooks, which indicates the characteristics of closed endings of Kazakh words, and the relatively stable word choice in Kazakh language. Finally, the analysis on the longest Kazakh words searched from the three Kazakh textbooks demonstrate that there tends to be little difference among the length of the longest words, as shown in Table 4.

Table 4

Instances of the longest Kazakh words

Resource	The longest word	Length
Primary school	سۇسپەنشلىكتەر بگدى	20
	تازالانبايتىندىقتان	19
Junior high school	كورنەكتىلەنەتىندىگىنەن	22
	ورنالاستىرلاتىندىقتان	22
High school	تۇجىرىمدالاتىندىقتان	20
	كورنەكتىلەندىرلەدى	20
Commonly used word	قاناعاتاندىريلماعاندىريلماعاندىق	23

Note. Length of the word is calculated based on numbers of letters in the word.

Table 4 presents the length of the longest words used in Kazakh textbooks for different levels. In general, there are 23 characters in the longest common Kazakh words. The analysis on the words used in the textbooks in Xinjiang, China shows that the longest words are composed of 19 to 22 characters. This stability of word choice in textbooks for different levels further proves the stability of Kazakh vocabulary.

Frequency of word is used as a measurement unit in language statistic. It indicates the number of times a word is presented in the corpus. It also includes the number of times the word is repeated. This section utilizes the following statistical analysis to the words in textbooks. These statistics reflect the breadth and depth of the contents of the textbook as shown in Table 5.

Table 5

The statistics of words usages in Kazakh textbook

Textbooks	Whole word	Word*	Suffix*	Stem*
Primary school	162 818	29 962	289	8 822
Junior high school	214 117	34 797	282	11 774
High school	336 475	54 202	296	16 808

Note. Here word*, stem*, suffix* are non recurring terms.

The frequency of words, the types of words and stems are increasing in these three textbooks, which indicates that the vocabulary of students' learning and accumulation is also increasing. The result shows that there is a big difference in numbers of words, however, small difference is types of word and stems, which indicates that the use of Kazakh dialect stem is relatively stable and word formation ability of the language is strong. And also it proved that in lexical system of Kazakh language the majority is gelling words with stem and suffix. Numbers of suffix in three textbooks are similar, which indicates closeness of Kazakh suffix. Figure 8 shows the relationship between them.

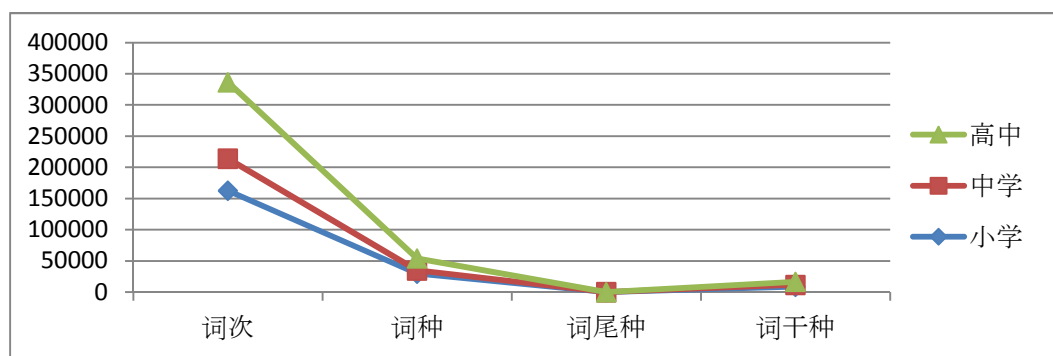

Figure 8. The statistics of words usage in Kazakh three textbooks

Statistics of high frequency words in each stage: In order to investigate the range of words used in primary schools, junior high schools and high schools, this paper enumerates the frequency of vocabulary in each stage, and lists the top 500 high frequency words for statistical analysis. Table 6 shows the first ten high frequency words Chart. From the analysis of Table 6, we can see that, regardless of the learning stage, the high frequency words of the Kazakh language are almost unchanged, and the highest frequency words are «бир» (exactly one). And among the ten high frequencies words, eight of them are the same, just the frequency is different, which indicates that Kazakh language has a considerable stability.

Table 6

Part of most high frequencies words in each stage for textbooks

Primary school		Junior high school		High school	
word	frequency	word	frequency	word	frequency
бир	1972	бир	2143	бир	3263
мен	1334	да	1949	да	2783
да	1303	деп	1724	мен	2442
деп	1166	мен	1626	деп	2329
ол	1000	де	1494	де	2182
де	990	ол	1221	бул	1509
өкен	742	бул	917	ол	1473
бул	707	өді	913	болادی	1197
ос	603	өкен	842	декен	1192
ын	576	осы	824	осы	1178

The following table is a high-frequency word statistics of Kazakh masterwork. Kazakhstan scholars in the literature did statistical analysis on the vocabulary of Kazakh masterwork Road of Abai. They list the top 500 high-frequency vocabulary, which the first shown in Table 7.

Table 7

High frequencies words in «ABAY road»

Rank	Word	Frequency	Rank	Word	Frequency	Rank	Word	Frequency
1	де(в)	9828	6	да	5653	11	وسی	4379
2	بول	9341	7	که	5175	12	ایت	4301
3	ه	7844	8	بول	4696	13	سول	4175
4	اباي	6747	9	ال	4546	14	ول	4117
5	ؤز	5747	10	ده	4506	15	بر	3896

Comparison of Tables 6 and 7 shows that there are five words with the same high frequency, just the frequency is different. The highest frequency word is «بر» (meaning: one). Based on this, we further proved the stability and universality of the Kazakh vocabulary, and explained the unity of the Kazakh language.

Conclusion

In this paper, the research mainly focuses on a corpus-based Frequency Statistic of Kazakh Word at Morphological feature, which are the most difficult aspect of Kazakh natural language processing using the statistical method by Arabic script in P. R. China. This paper standardized the processing coding and storage scheme of our corpus, then constructed Kazakh Language Corpus (KzLC). The Kazakh word tagging corpus is labeled various word level information based on the corpus of the language materials, in order to solve POS tagging of Kazakh lexical analysis, this study proposed a Kazakh word tagging Standards including POS tagging, stem tagging, affix tagging, multi-class word POS tagging as an attribute.

Our research project has shown the corpus-based approach to processing of word frequencies, this study has been completed statistical content: Kazakh words starting letters with statistics, the Kazakh of word frequency statistics, the Kazakh word length statistics, all the relationship between the length and frequency of the word. The experimental results illustrate the Kazakh inner link between word frequency, and at the same time to verify the Kazakh word frequency comply with Zipf's law of power law.

In the experiment, we used the data of 2008 year of Xinjiang daily (Kazakh version) and Kazakh Textbooks from primary school and junior high school to high school in Xinjiang by our Kazakh Language Corpus (KzLC).

For the future work we will plan to construct the syntactic annotation treebank of Kazakh language, which has been continuously improved, modified and expanded in the recent years. Then we have plan to construct a semantics annotation treebank of Kazakh language.

This research work is supported by Natural Science Foundation of P.R. China (NSFC), under grant No. 61363062, No.61063025 No.61572151 and other No. NMLR 201601.

References

- 1 Altenbek, G., Dawel, A., & Muheyat, N. (2009). A Study of Word Tagging Corpus for the Modern Kazakh Language // *Journal of Xinjiang University*, 26(4), 394–401.
- 2 Makhambetov, O., Makazhanov, A., Yessenbayev, Zh., Matkarimov, B., Sabyrgaliyev, I., & Sharafudinov, A. (2013). Assembling the Kazakh Language Corpus, In *Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing 2013 (EMNLP 2013)*. Association for Computational Linguistics, 1022–1031.
- 3 Doszhan, G. (2013). Problems of Creation of the All-Turkic National Corpus. *International Conference on Information // Business and Education Technology*, 1018–1023.
- 4 Yesim, Aksan. & Mustafa, Aksan. (2009). Building a national corpus of Turkish: Design and implementation, Working papers in corpus-based linguistics and language education. Tokyo: Tokyo University of Foreign studies, 299–310.

Г. Алтынбек, Кс.Л. Ванг

Қазақша сөздерді қолдану жиілігінің статистикалық зерттеулері

Мақалада қазақ тіліндегі сөздердің қолданылу жиілігін статистикалық тұрғыдан зерттелді. Қазақ тілі агглютинативті тілдер тобына жататындықтан, табиғи тілді өңдеу саласында зерттелмеген мәселелер өте көп. Авторлар қазақ тілі корпусын кодтау және сақтау схемасын сипаттады. Сондай-ақ қазақ тілі корпусын (KzLC) жасауды ұсынды, бұл корпусық лингвистика саласындағы ғылыми зерттемелерге негіз болып, оның одан әрі дамуына ықпал етеді. Аталмыш зерттеу машиналық аударманың, сөзді (сөйлеуді) анықтаудың, ақпараттық іздеудің, қазақ тіліндегі басқа да қосымшаларды жасаудың базистік міндеттері болып табылады.

Кілт сөздер: қазақ тілі, статистика, корпусық лингвистика, сөздің қолданылу жиілігі, ақпараттық іздеу, морфологиялық талдау.

Г. Алтынбек, Кс.Л. Ванг

Статистические исследования частотности употребления казахских слов

Поскольку казахский язык относится к агглютинативной группе языков, существует множество проблем в области исследования обработки естественного языка. Авторами описана схема кодирования, хранения, обработки создания корпуса казахского языка и создания корпуса казахского языка (KzLC), что закладывает основу дальнейших научных разработок в области корпусной лингвистики. Это исследование является базисной задачей машинного перевода, распознавания речи, информационного поиска и многих других разработок приложений на казахском языке.

Ключевые слова: казахский язык, статистика, корпусная лингвистика, частотность слова, информационный поиск, морфологический анализ.

G.Yu. Amanbayeva, Sh.N. Issabek

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: filfak79@mail.ru)*

Sociolinguistic aspect of language policy of Kazakhstan

The article considers a concept of language policy in modern sociolinguistics. The review of research devoted to the language policy in Kazakhstan was done. The research is based on the main provisions of the language policy concept of the Republic of Kazakhstan. The concepts as language policy, language situation, bilingualism, multilingualism, trilingualism are considered. Author marked next functions of sociolinguistic research: analysis and monitoring of the level of knowledge of state, native and Russian languages by ethnic groups living in Kazakhstan; the role of the state language in socio-communicative system of the Kazakhstan society; public assessment of measures for implementation of the status of the state language, the place of the language issue in the migration motivation of the population of Kazakhstan and others.

Keywords: sociolinguistics, language policy, language situation, bilingualism, multilingualism, trilingualism.

The link of language with society in which it is used is a traditional problem for linguistic studies. However, one of the urgent directions of the modern paradigm of anthropocentrism is sociolinguistics focused on the study of diverse and many-faceted relations of language and society. Sociolinguistics as an autonomous branch of modern linguistics handles an arsenal of theoretical and applied theories established throughout of all history of linguistics. Sociolinguistics is specific, as it focused on specific native speakers, taking into account the range of social characteristics.

An integral part of any state is its language and culture. Considering native speaker, his social characteristics, it is impossible not to take into account that every society, every state has its own political system, control system, and finally, foreign and domestic courses. Language policy of Kazakhstan is an integral part of internal and foreign policy of the state. There is linguo-political component formed as a product of: a) actual language policy; b) combined language policy (e.g. national language, cultural language, educational language, information language, etc.) where the linguistic aspect has secondary and subordinate nature and belongs as part to a whole; c) comprehensive policy in the political history of each country explicitly or implicitly. Even where language policy is not issued in the form of laws, acts, state programmes, concepts, it exists in a hidden, implicit form, without declared documents, stock and formal realization [1; 107].

In the understanding of contemporary sociolinguistics, language policy is «the theory and practice of conscious and certain subjects of language planning (public authorities, social groups, elites, international organizations, parties, classes and others) on the function of language, development of language; purposeful and scientific management with the operation of existing languages, establishment and improvement of new linguistic means of communication. The language policy determines the strategic course in the development of the language situation in the country, regulates realized language planning (including corpus planning of languages, status planning of languages, planning of spreading languages, planning of language acquisition), is fixed in language legislation and state programmes for the development and support of languages» [2; 275].

National language issues are resolved depending on the prevailing language situation in various countries. Based on the goals and content of language policy, each state develops its own model of language development. The functioning of languages in modern Kazakhstan has its own unique features: the coexistence of a large number of genetically and typologically diverse languages (representatives of more than 130 nations and nationalities live in Kazakhstan) in the presence of two widely spoken partners-languages (Kazakh and Russian). Realities of Kazakhstan today require a language policy that meets the needs of multiethnic population and takes into account the linguistic, demographic and political situation as a factor of political stability. Currently, the government of Kazakhstan has chosen a course on bilingualism: recognition of Kazakh language as the state language, Russian language as the official one in the field of language policy.

During the years of independence, the language situation and construction in the country, the language policy of our state and its main directions have been sufficiently studied and found a science-based decision. The scientific works of scientists B. Khassanuly, M.M. Kopylenko, A.E. Karlinsky, M.K. Issayev,

E.D. Suleimenova, Z.K. Akhmetzhanova, S.T. Sayn, N.Zh. Shaimerdenova and others, also young scientists K.M. Baybossynova, A.M. Kumarova, A. Abassilova, G.S. Suyunova, S.A. Assanbayeva, D.Zh. Kassymova, G.D. Aldabergenova, G.M. Alimzhanova and others can be noted in this direction. In the scientific works of scientists studying the linguistic construction and the situation of Kazakhstan, the current problems of social linguistics were widely discussed. But it is impossible not to mention the fact that social linguistics in Kazakhstan was established as one of the directions of sociolinguistics of the USSR, having used all previously accumulated theoretical experience and took into account the uniqueness of the linguistic realities of Kazakhstan. We made an attempt to review some of the studies of language policy of Kazakhstan in our work.

B. Khassanuly gives a complete description of the language situations of Kazakhstan in his work «Languages of Kazakhstan people and their interaction» published in 1976 for the first time. This work analyzes the interaction of languages of Kazakhstan people, the level of language proficiency of consumers, scope of use and basic functions in society with specific statistic data, in 1987-1989 scientific works of B. Khassanuly «Kazakh-Russian bilingualism» (sociolinguistic aspect), «National languages: search and perspectives», where the author analyses the way of origin/formation and reveals the peculiarities of Kazakh-Russian bilingualism were published. The experience and language levels of all ethnic groups living in Kazakhstan, taking into account specific statistical data were studied in this work. The definitions of the concepts of monolingualism, bilingualism, three-, four- and multilingualism were given for the first time, sociolinguistic descriptions were considered as well. Two, three and four lingual representatives of ethnic groups occurring in the Kazakhstan experience were described on specific examples [3].

In the 1990s, the issues of bilingualism, multilingualism and diglossia were widely discussed in Kazakhstan sociolinguistics and a number of scientific works were written. For example, the issues of interaction of languages, the origin of bilingualism, its place in society, natural and artificial bilingualism were analyzed in the work of A.E. Karlinsky «Theory basics of languages interaction» (1990), definitions to the terms language team, interference and its types, types of intercalation were given as well.

In 1990, a book «Language policy in Kazakhstan and ways of its realization», dedicated to the issues of language policy of Kazakhstan was published. The research of M.M. Kopylenko and Z.K. Ahkmetzhanova «Psycholinguistic aspect of bilingualism. Problems of the national-Russian bilingualism» has made a significant contribution to the development of the theory of bilingualism [3].

Language policy determines the strategic course in the development of the language situation in the country, regulates language planning (including corpus planning of languages, status planning of languages, planning of languages spreading, planning of language acquisition), is fixed in the language legislation and state programmes of development and support of languages [2; 275].

Independence of Kazakhstan played a special role in the formation of language ideology, language planning and language policy in the Republic of Kazakhstan. Many Kazakh researchers pay attention to the fact that the acquisition of the own language policy closely and inseparably connected with the personality and work of the First President N.A. Nazarbayev as one of the protagonists, theorists and practitioners of the new linguo-political course that took place in Kazakhstan since gaining independence at the turn of 80-90s of the XX century. For example, during public and parliamentary debate on the first version of the Law on languages (1989), N.A. Nazarbayev took an active part in its development and promotion as a supporter of a balanced, centrist and egalitarian version of the law, countervailing the rights of all parties of polemics and did not allow granting privileges to any of the languages. Further, the spirit and the letter of this approach were retained and developed in all subsequent versions of the Law on languages, concept of language policy and public programs of development and support of languages [4].

As all the researchers note, the idea of multilingualism, trilingualism takes special place in the language policy of Kazakhstan. The idea of the introduction of trilingualism, i.e. learning Kazakh, Russian and English languages by Kazakhstan citizens was announced by the President in October 2006 at the XII session of the Assembly of people of Kazakhstan. And in the Message 2007 «New Kazakhstan in the new world» N.Nazarbayev proposed to begin a phased implementation of the cultural project «Trinity of languages»: «Kazakhstan should be perceived worldwide as a highly educated country whose population can speak three languages. They are: Kazakh — the state language, Russian — the language of interethnic communication, and English — the language of successful integration into the global economy» [5].

B. Khassanuly says that trilingualism is «the alternate use of three languages in a heterogeneous society by representatives of one ethnic group» [6; 356].

Accession of Kazakhstan to the Bologna process played a significant role in the development of trilingualism in Kazakhstan. According to the principles of the Bologna Declaration, the system of multilin-

gual education must be implemented in Kazakhstan, English must be used along with Kazakh and Russian languages. The aim of the Bologna process is the creation of a strong and competitive education system in the world.

The need of learning Kazakh, Russian and English languages creates the basis for the education of trilingualism. However, it is necessary to take into account at language planning the fact that bilingualism in the Republic of Kazakhstan is a natural process occurring among the total population, regardless of age, nationality, and trilingualism is adjustable and process formed on «top».

M.S. Filimonova and D.A. Krylov note that in general, trilingualism as a modern socio-cultural phenomenon develops under the influence of the following factors: strengthening of the role of socio-cultural component; creation of a unified educational space; need for multilingual training; development of the global information space [7].

And in 2005, studying language policy in Kazakhstan, E.D. Suleimenova, Zh.S. Smagulova made a decision and systematized paradigm «language policy-the language situation». «Language policy in Kazakhstan has already won the support of the majority of citizens and the recognition by the world community: first and foremost from partners in the CIS, countries of near and far abroad, countries-members of the UN and reputable international organizations. Today the world's leading linguists give definition to the language policy in Kazakhstan as «concentrated expression of the state's attitude to issues of linguistic existence», describe as «a series of successful experiments» and relate it to politics of «Renaissance type» and, in general, qualify as «centralized (because it is held by government and provides a system of mandatory events), promising (as it is aimed at changing of the existing language situation), democratic (because it takes into account the interests of the broad masses), international (as the development of Kazakh language, Russian language and languages of all other ethnic groups were chosen as main strategic directions), structural (as it is aimed at the expansion of language functions, sphere of application, social-communicative role and vitality of Kazakh language, maintaining of the development and functioning of Russian language and other languages of the country)» [8; 276, 277].

Analysis of the language situation in the Republic of Kazakhstan without study of national-Russian, especially Kazakh-Russian, bilingualism would be incomplete, because it is possible to understand and evaluate the role of bilingualism in society only by consideration it as an integral part of the language situation.

The representation of the population of the Republic of Kazakhstan on ethnic grounds in general terms as follows: western and eastern parts of the republic are less multiethnic, northern, southern and central ones are more multiethnic. Linguistically, the situation in these regions was formed approximately in the following way: Kazakh language prevails in the west and south of Kazakhstan, and Russian is the dominant language in the north, east and central part of the country. Each of the regions has its specific linguistic feature. The linguistic development of the regions depends from this and other factors.

A number of studies on the language situation in Kazakhstan can be specified: these are scientific works of A.E. Karlinsky, M.M. Kopylenko, B.I. Rakisheva, Zh.S. Smagulova, N.Zh. Shaimerdenova, dissertation research of A.M. Abashilova and B.Zh. Kurmanova on general problems of functioning of Kazakh language in several northern regions (Akmola, Kostanai, Pavlodar, North Kazakhstan and former Kokchetav and Turgay regions) and west (Aktobe, Aktau, Atyrau and Ural) regions.

Alma-Atinskaya (now Almatinskaya), Kzyl-Ordinskaya (now Kyzylordinskaya), Kokchetavskaya (now Akmolinskaya), Semipalatinskaya (now East Kazakhstan) (see works by M.M. Kopylenko, S.T. Saina, 1982; D.D. Shaibakova, 2006), Pavlodarskaya (see works by G.S. Suyunova, 1995; K.M. Tekzhanova, 2005), and Akmolinskaya (see G.A. Dosmukhambetova, 2002) regions were subjected to in-depth study.

Several years passed since those studies, however, the problems of the state language, despite some achievements, is still acute. It is particularly relevant today to highlight the problem from the inside, to learn, to understand and to recommend possible ways of its decision.

The concept of «language situation» is in the process of language interaction — bilingualism. The problem of bilingualism formation is closely connected with the theory of contact and interaction of languages. It is extremely relevant to many of the former republics of the Soviet Union due to the fact that although the official languages were declared as national languages, Russian language prevails in the various areas of communication.

With the acquisition of the sovereignty by Kazakhstan, Kazakh language was given the state status and Russian language received status of language of international communication. The adoption of the language of the titular nation in the national republics as state one necessitated the study by its representatives of all nations living on the territory of the republic, which contributed to the formation of a new type of bilingualism.

The basis for the emergence and functioning of bilingualism in the Republic of Kazakhstan let the Kazakhs to settle (D.D. Shaibakova), «multinational composition of the northern regions of Kazakhstan» (B.A. Gadzieva), vicinity of borders with Russia (K.M. Tekzhanov), «territorial contact of one nation with another one or joint settlement of different people in the same territory» (G.A. Bazarbayeva), demographic factor: resettlement and migration of people to Kazakhstan (K.Kh. Rakhimzhanov).

At present, many types of bi - and multilingualism formed in multilingual Kazakhstan, which are differed by the regions of spread, coverage of different spheres of languages functioning, specificity of influence of the first language on the second one and other. (Z.K. Akhmetzhanova).

Despite the fact that bilingualism had been studied in several scientific works by A.M. Abassilov, O.B. Altynbekova, Z.K. Akhmetzhanova, B.A. Gadziyeva, G.A. Dosmukhambetova, B.I. Rakisheva, Zh.S. Smagulova, E.D. Suleimenova, B.Kh. Khassenuly, D.D. Shaibakova, N.Zh. Shaimerdenova, many aspects of the topic left out of sight. The regional aspect related to them, although the differences are generally recognized in linguistic situation of individual regions: the north and south, border areas.

B. Khassanly describes Kazakh-Russian bilingualism, which is characteristic for our country as follows: «Kazakh-Russian bilingualism is a variable or parallel use of native and Russian languages by the Kazakhs inside and interethnic communication in a multicultural society, the use of two languages in different situations if necessary.

In 1996-1999, the works by E.D. Suleimenova «Kazakh and Russian languages: the basics of contrastive linguistics» and A.E. Karlinsky «International relations: theory – practice – search», and in 2001, «Bilingualism and interethnic communication. Actual problems of intercultural communication and translation». «Dictionary of sociolinguistic terms» by E.D. Suleimenova and N.Zh. Shaimerdenova provides explanation and definition for more than 400 terms in the field of the theoretical issues, directions, methods and techniques of social linguistics. In our opinion, this work has made an enormous contribution to the development of sociolinguistics.

A. Abassilov in his publication «Development of Kazakh language on state status – the basic rules of the Law on languages in the Republic of Kazakhstan» praises the ways of implementation of the Law on languages, as well as in the article «Social-linguistic situation in northern area» analyzes the language situation of northern regions of Kazakhstan, the issues of bi and multilingualism, state and other ethnic languages function in society. The author proposes regional principles of language development «Development of state language on the regional level – effective way for Kazakhstan».

To summarize, we would like to note that the language situation and language policy become a subject not only for linguistic studies. The state itself is interested in promoting this direction. For example, sociological and research work of the linguistic situations of the country is annually held in this direction by the order of the Committee of languages of Ministry of Culture and Information, the results of which are published in the following publications – «Language policy in Kazakhstan (results of sociological research)», «Language situation in the border regions of Kazakhstan and in the environment of returnees (oralmans) (the results of sociological research)», «Language situation in the border regions of Kazakhstan and in the regions compactly inhabited by ethnic groups (the results of sociological research)».

It provides analysis and monitoring of the level of knowledge of state, native and Russian languages by ethnic groups living in Kazakhstan; the role of the state language in socio-communicative system of the Kazakhstan society; public assessment of measures for implementation of the status of the state language; the nature and extent of the dominance of language functions in society; the level and nature of social preferences concerning the use of languages in different spheres; the nature of the socio-linguistic preferences of the adult population; the public perception of the state language in everyday language practice, the implementation of the constitutional rights of Kazakhstan citizens to use their native language, the implementation of free choice of language of communication, learning and creativity; the place of the language issue in the migration motivation of the population of Kazakhstan and other.

References

- 1 Хасенов Е.А. Социоллингвистические проблемы урбанизации / Е.А. Хасенов. — Алматы: Казахстан, 2002. — 256 с.
- 2 Сулейменова Э.Д. Словарь социоллингвистических терминов / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова; отв. ред. Э.Д. Сулейменова. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2007. — 330 с.

- 3 Абасилов А.М. Социолінгвістическіе ісследования в Казахстане: новые возможности и проблемы. [Электронный ресурс] / А.М. Абасилов, С.А. Асанбаева // Международный журнал экспериментального образования. — 2015. — № 2, 3. — С. 192–196. — Режим доступа: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=6778>.
- 4 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kazportal.kz/yazykovaya-politika-kazahstana/>.
- 5 Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире: Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана, 2007. [Электронный ресурс] / Н.А. Назарбаев. — Режим доступа http://adilet.zan.kz/rus/docs/K070002007_#z0
- 6 Хасанулы Б. Языки народов Казахстана: от стратегии молчания к стратегии развития (социопсихолінгвістическіе аспекты) / Б. Хасанулы. — Алматы: Арда, 2011. — 384 с.
- 7 Филимонова М.С. Билингвизм как тенденция языкового развития современного общества. [Электронный ресурс] / М.С. Филимонова, Д.А. Крылов // Современные проблемы науки и образования. — 2012. — № 1. — С. 133–136. — Режим доступа: <https://science-education.ru>.
- 8 Сулейменова Э.Д. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане / Э.Д. Сулейменова, Ж.С. Смагулова; под общ. ред. Э.Д. Сулейменовой. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2005. — 344 с.

Г.Ю. Аманбаева, Ш.Н. Исабек

Қазақстанның тілдік саясатының әлеуметтік-лингвистикалық қыры

Мақалада қазіргі әлеуметтік лингвистикадағы тіл саясатының тұжырымдамалары талқыланды. Қазақстандағы тіл саясаты туралы зерттеулерге шолу жасалған. Зерттеулер Қазақстандағы тіл саясатының негізгі тұжырымдамаларына негізделген. Авторлар тіл саясаты, тілдік ахуал, билингвизм, көптілділік, үштілділік сияқты ұғымдарды қарастырған. Сондай-ақ әлеуметтік лингвистика мониторингінің келесі функцияларын анықтап көрсетті: Қазақстанда тұратын этникалық топтардың мемлекеттік тіл, ана тілі және орыс тілі деңгейін талдау және мониторингі; қазақстандық қоғамда әлеуметтік-қатынастық жүйесіндегі мемлекеттік тілдің ролі; мемлекеттік тіл мәртебесін іске асыру жөніндегі іс-шараларды қоғамдық бағалау; қоғамдағы тіл функцияларының басым дәрежесі мен сипаты; қарым-қатынас, білім алу және шығармашылықта тілді еркін таңдауды жүзеге асыру; Қазақстан мен басқа елдерде халықтың көші-қон мотивациясындағы тіл мәселесінің орны.

Кілт сөздер: әлеуметтік лингвистика, тілдік саясат, тілдік ахуал, билингвизм, көптілділік, үштілділік, қоғамның тілдік дамуы.

Г.Ю. Аманбаева, Ш.Н. Исабек

Социолінгвістический аспект языковой политики Казахстана

В статье рассмотрено понятие языковой политики в современной социолінгвістике. Произведен обзор исследований, посвященных языковой политике в Казахстане. Исследование базируется на основных положениях Концепции языковой политики Республики Казахстан. Рассмотрены такие понятия, как «языковая политика», «языковая ситуация», «билингвизм», «многоязычие», «трехязычие». Авторами выделены следующие функции социолінгвістического мониторинга: анализ и мониторинг уровня знаний государственного, родного и русского языков этносов, проживающих в Казахстане; роль государственного языка в социально-коммуникативной системе казахстанского общества; общественная оценка мероприятий по реализации статуса государственного языка; характер и степень доминирования функции языка в обществе; осуществление свободного выбора языка общения, обучения и творчества; место языкового вопроса в миграционной мотивации населения Казахстана и других стран.

Ключевые слова: социолінгвістика, языковая политика, языковая ситуация, мультилингвизм, трехязычие, языковое развитие общества.

References

- 1 Khassenov, E.A. (2002). *Sotsiolinhvisticheskie problemy urbanizatsii [Sociolinguistic problems of urbanization]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 2 Suleimenova, E.D., Shaimerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., & Akanova, D.Kh. (2007). *Slovar sotsiolinhvisticheskikh terminov [Dictionary of sociolinguistic terms]*. E.D. Suleimenova (Ed.). Almaty: Izdatelstvo Kazakhskoho universiteta [in Russian].
- 3 Abassilov, A.M., & Assanbayeva, S.A. (2015). *Sotsiolinhvisticheskie issledovaniia v Kazakhstane: novye vozmozhnosti i problemy [Sociolinguistic research in Kazakhstan: new opportunities and challenges]*. *Mezhdunarodnyi zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniia — Mezhdunarodn yzhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya*, 3, 2, 192–196. Retrieved from <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=6778> (accessed date: 16.01.2017) [in Russian].

- 4 Retrieved from <http://www.kazportal.kz/yazyikovaya-politika-kazahstana/> [in Russian].
- 5 Nazarbayev, N.A. (2007). Novyi Kazakhstan v novom mire: Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan narodu Kazakhstan [New Kazakhstan in the new world: The Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan]. *Aktiubinskii vestnik — Aktobe Bulletin. adilet.zan.kz* Retrieved from http://adilet.zan.kz/rus/docs/K070002007_#z0 [in Russian].
- 6 Khassanuly, B. (2011). *Iazyki narodov Kazakhstana: ot strategii molchaniia k strategii razvitiia (sotsiopsikhologicheskie aspekty)* [Languages of Kazakhstan people: from silence strategy to development strategy (socio-psycholinguistic aspects)]. Almaty: Arda [in Russian].
- 7 Filimonova, M.S. (2012). Bilinhvizm kak tendentsiia iazykovoho razvitiia sovremennoho obshchestva [Bilingualism as the trend of language development of modern society]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia — Modern problems of science and education, 1*, 136–136. Retrieved from <https://science-education.ru> [in Russian].
- 8 Suleimenova, E.D., & Smagulova, Zh.S. (2005). *Iazykovaia situatsiia i iazykoe planirovanie v Kazakhstane* [Language situation and language planning in Kazakhstan]. E.D. Suleimenova. (Eds.). Almaty: Izdatelstvo Kazakhskogo universiteta [in Russian].

Т.В. Фурсанова, А. Нугманова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: tvfursanova@mail.ru, aliya-mj@mail.ru)*

Названия улиц Пришахтинска как объект лингвистического описания

В статье предпринята попытка обобщения некоторых наблюдений над жизнью языка в городском пространстве. Объектом авторского исследования послужила важная часть урбанонимии – годонимия Караганды, представленная названиями улиц одного из районов города — Пришахтинска. Годонимы, извлеченные из картотеки, составленной студенткой А. Нугмановой во время лингвистической практики 2015–2016 учебного года, подвергнуты разноаспектному лингвистическому описанию, включающему анализ их компонентной структуры, выявление лексических и грамматических особенностей, описание способов образования названий улиц с точки зрения их продуктивности, семантический анализ, позволяющий получить информацию об именуемом объекте, анализ семиотических функций номинаций, реализуя которые годонимы становятся источниками информации об обществе, его ценностях, идеологических установках, культурно-исторических реалиях.

Ключевые слова: язык города, урбанонимия, годонимия, годоним, ориентирующие и характеризующие годонимы, меморативная и демонстративная функции годонимов.

Типовыми учебными планами специальностей «Филология» предусмотрена учебная лингвистическая практика, которую проходят студенты 2 курса на кафедре классической и русской филологии. Специфика практики обусловлена научными интересами кафедры, которая много лет занимается исследованием языка города, и заключается в ее направленности на изучение особенностей функционирования современного русского языка в конкретных социальных условиях, описание языковой ситуации г. Караганды. Такой подход учит студента распознавать искомые языковые факты, описывать их, опираясь на изученный теоретический материал и применяя научные методы и приемы лингвистического анализа, отмечать влияние разнообразных экстралингвистических факторов на их употребление. В современной лингвистике сложилось представление о том, что язык города — это сложная многоуровневая система языковых единиц разной природы. Одним из значимых компонентов этой системы является урбанонимия – совокупность названий основных внутригородских объектов. Известно, что урбанонимия существует в двух разновидностях: официальной (вывески, названия улиц, названия остановок и др.) и неофициальной, отраженной в узусе горожан. Урбанонимия поликомпонентна по структуре и включает эпиграфику, гидронимию, астионим, эргонимию, годонимию, названия остановок общественного транспорта.

В данной статье мы предпринимая попытку обобщения некоторых наблюдений над жизнью номинации в городском пространстве Караганды. Объектом нашего исследования послужила важная часть урбанонимии — *годонимия* Караганды, представленная названиями улиц одного из районов города – Пришахтинска. Годоним (гр. *'путь, дорога, улица, русло'* + оним) — вид урбанонима — название линейного объекта в городе, в том числе проспекта, улицы, линии, переулка, проезда, бульвара, набережной [1; 174]. Годонимия — совокупность годонимов, как факт языковой жизни современного города, представляет постоянно меняющееся явление.

В период учебной практики нами составлена картотека из 125 годонимов.

Обращаясь к «заглавному» годониму нашей картотеки, заметим, что, согласно официальному административному делению, в Караганде сегодня два района: Казыбек би и Октябрьский. Пришахтинск — одна из исторически сложившихся частей города, таких как Михайловка, Тихоновка, Федоровка, Майкудук и др. Очевидно, что неофициальное территориальное деление более дробно и, по мысли Т.В. Шмелевой, в отличие от официальных образований, неофициальные названия районов информативны, что абсолютно приложимо к годониму «Пришахтинск».

Всем известно, что история нашего края связана с развитием угольной промышленности. В конце XIX века здесь проводились геологические изыскания, а в начале XX века началась добыча угля сначала русскими купцами, затем французскими и английскими предпринимателями. В 1906 году вследствие столыпинской реформы сюда стали прибывать первые постоянные переселенцы. Ими были основаны поселки: Михайловка, затем Тихоновка, Зелёная балка и Новоузенка.

После революции добыча угля на брошенных англичанами разработках была временно остановлена. Затем советское государство национализировало месторождение Карагандинского бассейна. В 1930 г. создается трест «Казахстройуголь», появляются первые шахты, возобновляется активная добыча угля, начинается строительство временных жилищ типа глинобитных полуземлянок для спецпереселенцев – крестьян и их семей, сосланных (раскулаченных) из Центральной России, Поволжья, Оренбурга, Украины. Многие из прибывших стали трудиться на близлежащих шахтах. Вскоре шахтоуправление стало выделять строительный материал, гвозди и многое другое для частного строительства.

Так возникли пришахтные поселки: в северной части — Пришахтинск, в восточной — Майкудук, в южной — Федоровка. Значительно выросло население и в старых посёлках. Впоследствии эти жилые массивы были объединены в рабочий посёлок, центром которого стала Большая Михайловка. В 1934 году это поселение обрело статус города с названием Караганда [2].

В наше время Пришахтинск входит в Октябрьский административно-территориальный район города. Он и сегодня оправдывает свое название, поскольку сохраняет статус промышленного района Караганды: здесь функционируют такие крупные предприятия, как Карагандинский завод металлоизделий, шахты им. И.А. Костенко и им. К.О. Горбачёва, молочная фабрика «Нэтиже» (в просторечии — «Молочка»), хлебопекарня «НАН-ORION». Значительная часть жителей Пришахтинска работает на шахтах и предприятиях, существенно влияющих на промышленную инфраструктуру района.

Пришахтинск пространственно делится на микрорайоны, улицы, переулки, имеющие свои номинации, результаты анализа которых мы и попытаемся обобщить в данной статье.

Лингвистический анализ годонимов (как онимов вообще) предполагает прежде всего выяснение их *компонентной структуры*. Большинство годонимов в русском языке имеет двучленную номинацию: одной составляющей является номенклатурное слово (*идентификатор*), которое пишется со строчной буквы, а второй — атрибутивный компонент годонима (*дифференциатор*), который, как правило, следует за номенклатурным и пишется с заглавной буквы, например, *улица Павлова*.

По идентификатору все номинации нашей картотеки делятся на количественно неравные группы: 104 названия с идентификатором *улица*, 18 — с идентификатором *переулок*, 3 — с идентификатором *микрорайон* (мкр-н).

Особый интерес представляет анализ номинаций по их *дифференциаторам*, поскольку это самый информативный элемент названия.

Годонимы всегда создаются на базе определенного языка и, соответственно, используют его фонетические, морфологические, синтаксические особенности. Вместе с тем особая функция этих названий, требующая особого выражения, предопределяет некоторое своеобразие в выборе и использовании имеющихся в языке словообразовательных моделей и лексических групп. Таким образом, при систематизации годонимов можно выделить определенные классифицирующие типы, обладающие разной степенью продуктивности.

1. *Лексический анализ* собранного нами материала позволяет утверждать, что годонимия Пришахтинска охватывает широкий круг лексики, которая может быть распределена по девяти группам:

– 1) антропонимы – собственные имена людей (46 номинаций):

• ул. Ауэзова, ул. Бадаева, ул. Байсеитовой, ул. Василевского, ул. Веснина, ул. Вильямса, пер. Воинова, ул. Есенина, ул. Жангильдина, ул. Жуковского, ул. Заславского, ул. Заслонова, ул. Зелинского, ул. Зуева-Ордынца, ул. Иманжанова, ул. Ковалевской, ул. Короленко, ул. Красюкова, ул. Куйбышева, ул. Лебедева, ул. Луначарского, ул. Маршака, ул. Мясникова, ул. Неверова, ул. Обухова, ул. Павленко, ул. Павлова, ул. Пирогова, ул. Попова, ул. Пржевальского, ул. Рыльского, ул. Серикбаева, ул. Сидоркова, ул. Сихимбаева, ул. Спартака, ул. Суворова, ул. Сурикова, ул. Толстого, ул. Ушакова, ул. Ушинского, ул. Фрунзе, ул. Циолковского, ул. Чекалина, ул. Черемховского, ул. Шаумяна, ул. Щербанова;

– 2) топонимы — названия городов, деревень, рек и др. (35 номинаций):

• ул. Арктическая, пер. Братский, пер. Бубцовский, ул. Донецкая, пер. Донской, пер. Есильский, ул. Игарская, ул. Каракумская, ул. Кемеровская, ул. Кисловодская, пер. Кольский, ул. Крымская, пер. Кубанский, ул. Курильская, ул. Луганская, ул. Мелитопольская, пер. Норильский, пер. Онежский, ул. Оренбургская, ул. Осакаровская, ул. Павлодарская, ул. Пришахтинская, пер. Рязский, пер. Тверской, ул. Тернопольская, пер. Топарский, ул. Украинская, пер. Уланский, ул. Ульяновская, ул. Читинская, пер. Чусовской, ул. Шаханская, ул. Шубаркульская, пер. Шушенский, ул. Экибастузская;

– 3) лексемы, имеющие пространственную семантику, указывающие стороны света и отношение к другим улицам (14 номинаций):

• 21-й мкр-н, 22-й мкр-н, 23 мкр-н; ул. Восточная, Зеленый 1-й, пер. Зеленый 2-й, пер. Зеленый 3-й, пер. Зеленый 4-й, пер. Зеленый 5-й, пер. Зеленый 6-й, пер. Зеленый 7-й, пер. Зеленый 8-й, пер. Зеленый 9-й, ул. Сводная;

– 4) названия предметов, веществ и материалов, связанных с производственной жизнью города (10 номинаций):

• ул. 3-я Кочегарка, ул. Галантерейная, ул. Горняцкая, ул. Индустрии, ул. Мануфактурная, ул. Методическая, ул. Расчетная, ул. Рудничная, ул. Старогорняцкая, ул. Торпедная;

– 5) наименования людей по профессии и роду занятий, общественным ролям (6 номинаций):

• ул. Итээровская, ул. Матросская, ул. Машинистов, ул. Металлистов, ул. Распорядительная, ул. Рабкоровская;

– 6) слова-характеристики улиц по разным основаниям (5 номинаций):

• пер. Зеленый, пер. Инертный, ул. Огородная, ул. Новошоссейная, ул. Широкая;

– 7) лексемы, имеющие временную коннотацию (4 номинации):

• ул. 40 лет ВЛКСМ, ул. 2-я Пятилетка, ул. Искры, ул. Социалистическая;

– 8) названия группы лиц, организаций, явлений, представляющих собой высокую общественную ценность (3 номинации):

• ул. Коммуны, ул. Кооперации, ул. Ударная;

– 9) наименования, описывающие рельеф местности (2 номинации):

• ул. Лесная, ул. Сухопутная.

Как видно, наиболее полно в названиях улиц представлены антропонимы и топонимы, а также номинации лиц по роду деятельности и предметов, связанных с производством.

II. Годонимы Пришахтинска образованы разными способами. Описывая структурно- типовые модели годонимов, мы опираемся на классификацию Н. Ю. Забелина [3].

К наиболее продуктивным способам образования номинаций из нашей картотеки относятся:

1. Субстантивная однословная мемориальная генитивная модель (дифференциатор — имя собственное в родительном падеже, идущее после номенклатурного слова) (46 номинаций):

• ул. Ауэзова, ул. Бадаева, ул. Байсеитовой, ул. Василевского, ул. Веснина, ул. Вильямса, пер. Воинова, ул. Есенина, ул. Жангильдина, ул. Жуковского, ул. Заславского, ул. Заслонова, ул. Зелинского, ул. Зуева-Ордынца, ул. Иманжанова, ул. Ковалевской, ул. Короленко, ул. Красюкова, ул. Куйбышева, ул. Лебедева, ул. Луначарского, ул. Маршака, ул. Мясникова, ул. Неверова, ул. Обухова, ул. Павленко, ул. Павлова, ул. Пирогова, ул. Попова, ул. Пржевальского, ул. Рыльского, ул. Серикбаева, ул. Сидорова, ул. Сихимбаева, ул. Спартака, ул. Суворова, ул. Сурикова, ул. Толстого, ул. Ушакова, ул. Ушинского, ул. Фрунзе, ул. Циолковского, ул. Чекалина, ул. Черемховского, ул. Шаумяна, ул. Щербанова.

2. Адъективная модель с топоформантами -к-, -ск-, -ск-, -инск- (со значением неличной принадлежности) (37 номинаций):

• ул. Арктическая, пер. Братский, пер. Бубцовский, ул. Донецкая, пер. Донской, пер. Есильский, ул. Игарская, ул. Каракумская, ул. Кемеровская, ул. Кисловодская, пер. Кольский, ул. Крымская, пер. Кубанский, ул. Курильская, ул. Луганская, ул. Мелитопольская, ул. Методическая, пер. Норильский, пер. Онежский, ул. Оренбургская, ул. Осакаровская, ул. Павлодарская, ул. Пришахтинская, ул. Рабкоровская, пер. Рязский, пер. Тверской, ул. Тернопольская, пер. Топарский, ул. Украинская, пер. Уланский, ул. Ульяновская, ул. Читинская, пер. Чусовской, ул. Шаханская, ул. Шубаркульская, пер. Шушенский, ул. Экибастузская.

3. Адъективная модель с топоформантом -н-:

• ул. Восточная, ул. Галантерейная, пер. Инертный, ул. Мануфактурная, ул. Расчетная, ул. Сводная, ул. Торпедная, ул. Ударная и др.

Остальные номинации нашей картотеки образованы по малопродуктивным моделям, таким как

4. Развернутая мемориальная генитивная субстантивная модель, представляющая собой словосочетание двух или нескольких топооснов в сочетании с номинативным термином: ул. Анри Барбюса, ул. Демьяна Бедного, ул. Шота Руставели.

5. Субстантивная генитивная модель: ул. Искры, ул. Коммуны.

6. Мемориально-персональная генитивная субстантивная модель: ул. Машинистов, ул. Металлистов.

7. Мемориальная числовая модель: *ул. 2-я Пятилетка, ул. 40 лет ВЛКСМ.*

8. Многокомпонентная формульная модель: *Зеленый 10-, 9-, 8-, 7-, 6-, 5-, 4-, 3-, 2-й пер.).*

9. Сложные объекты (двухкорневые топонимы), образованные путем сложения с суффиксацией: *ул. Новошоссейная, ул. Старогорняцкая, ул. Сухопутная.*

III. Морфологический анализ названий улиц Пришахтинска показывает следующее:

1) большинство годонимов имеет общее морфологическое выражение – это *имя существительное*, получившее лексико-грамматическую конкретизацию в определенной модели:

– существительное – имя собственное в форме родительного падежа единственного числа, например: *ул. Неверова, ул. Лебедева, ул. Толстого, ул. Анри Барбюса, ул. Шота Руставели* и т.д.;

– конкретное существительное в форме родительного падежа множественного числа: *ул. Декабристов, ул. Машинистов, ул. Металлистов* и т.д.;

– абстрактное существительное в форме родительного падежа единственного числа: *ул. Индустрии, ул. Искры, ул. Коммуны*;

2) годонимы, выраженные *именами прилагательными*:

– относительными прилагательными в форме именительного падежа единственного числа (самая многочисленная группа среди адъективных моделей): *ул. Галантерейная, ул. Матросская, ул. Огородная, ул. Сводная* и др.;

– качественными прилагательными в форме именительного падежа единственного числа — *Зеленый 10-й пер., ул. Широкая* и др.;

3) годонимы, выраженные порядковыми числительными в сочетании с прилагательными или существительными: *Зеленый 1-й пер., ул. 3-я Кочегарка, 21-й микрорайон* и др.

Годонимы, производные от антропонимов и абстрактных номинаций, являются существительными в родительном падеже, образованные от топонимов — прилагательными. Преобладают имена существительные в форме родительного падежа, при этом абсолютное большинство из них мужского рода, только три — женского: *ул. Индустрии, ул. Искры, ул. Коммуны*, средний род вообще не используется в наименованиях улиц.

IV. Семантический анализ годонимов позволяет получить информацию об именуемом объекте. Как пишет Т.В. Шмелева, чьей типологии мы следуем, с точки зрения семантики годонимы могут быть ориентирующими и характеризующими. Среди ориентирующих выделяются две группы: внутреннее (в качестве ориентации выбирается какое-либо городское сооружение либо природный объект) и внешние (объектом ориентации служит что-либо, не принадлежащее городу, чаще всего какой-либо другой город). К характеризующим относятся годонимы: фиксирующие внешний облик улицы; показывающие соотношенность с другими улицами города; характеризующие жителей; описывающие предметы и реалии, связанные с занятиями людей [4; 34].

Среди годонимов Пришахтинска можно выделить группу *внешне ориентирующих* названий: *ул. Осакаровская, ул. Павлодарская, ул. Шаханская, ул. Шубаркульская, ул. Экибастузская, пер. Топарский*. В качестве ориентира здесь служат окрестные населенные пункты, а также города республики. Собственно ориентирами, определяющими направление к местоположению этих населенных пунктов относительно Караганды, а именно Пришахтинска, эти годонимы являются. Выбор внешних ориентиров для годонимов Пришахтинска весьма произволен. Более или менее определенную группу составляют те из них, которые объединены общей «специализацией», например, их отношением к добывающей или перерабатывающей промышленности: *Павлодар, Шахан, Шубаркуль, Экибастуз*.

К *внутренне ориентирующим* относятся годонимы: *ул. Новошоссейная, ул. Рудничная*. Особо среди внутренне ориентирующих можно выделить годонимы, имеющие *метонимическую ориентацию* (т. е. в семантике названия присутствует элемент, каким-либо образом связанный с объектом ориентации): *ул. Галантерейная, ул. Горняцкая, ул. Итээровская, ул. Мануфактурная, ул. Матросская, ул. Машинистов, ул. Металлистов, ул. Рабкоровская, ул. Распорядительная*. Так, например, объектом ориентации годонимов *Галантерейная, Мануфактурная* стала находившаяся в 60-90-е гг. в районе этих улиц текстильно-галантерейная фабрика. По улице *Старогорняцкой* шахтеры (горняки) добивались до старого рудника, а по улице *Горняцкой* – к и поныне функционирующей шахте. Улица *Машинистов* вела к транспортному цеху, сейчас уже не существующему, по улице *Методической* на работу в методический отдел ходили служащие располагавшегося здесь районного отдела образования.

В качестве примера годонима, *ориентирующего на природный объект*, можно привести номинацию *Лесная*. Улица с таким названием находится на окраине Пришахтинска, за ней начинается лесопосадка, послужившая природным ориентиром для данного годонима.

Характеризующие годонимы не столь специфичны для годонимии Пришахтинска. Среди них можно выделить: 1) фиксирующие внешний облик улицы: ул. *Широкая*, *Зеленый пер.* Улица *Огородная* находится в частном секторе, жители ее всегда разводили огороды. Интересно в этой группе название улицы *Сухопутная*. Никакой достоверной истории происхождения этой номинации узнать не удалось. Известно, что она находится в низине, где редко бывает сухо даже летом. Напрашивается мысль, что такое название в изначально сухопутной Караганде могло быть мотивировано только иронией;

2) показывающие соотнесенность с другими улицами города: ул. *Восточная* (находящаяся в восточной части района), улица *Сводная* находится в так называемом Шахтерском поселке, когда-то ставшем частью Пришахтинска, и объединяет, «сводит» отходящие от нее десять переулков с общим названием *Зеленый*, различают их по нумерации, которая выполняет дополнительную функцию — ориентирующую: *Зеленый 1*, *Зеленый 2* и т. д.

И. С семиотической точки зрения, годонимы являются источниками информации об обществе. Согласно типологии Т.В. Шмелевой, в основе семиотичных имен лежат два принципа: демонстративный и меморативный. Отсюда различие семиотических функций годонимов: задача демонстративных номинаций — предъявление круга ценимых обществом понятий, символов, реалий; назначение меморативных — увековечивание имени лица или события [4; 36].

Относительно нашего объекта представляется существенным следующее наблюдение. Поскольку названия улицам Пришахтинска давались в советское время и, в силу отдаленности этого рабочего района от центра города, не подверглись переименованию в наши дни, то и отражают они реалии и ценности того времени, а также традиции в выборе годонимов, которые сложились тогда.

Итак, топонимисты, изучавшие годонимы городов на советском и постсоветском пространстве, считают меморативный принцип ведущим. Наша картотека подтверждает этот вывод: большая часть годонимии Пришахтинска семиотична и представляет собой реализацию этого принципа (89 % номинаций).

Меморативные годонимы можно разделить по тематическому принципу.

Согласно советской традиции, свои названия улицы получали в честь:

1) революционеров, участников гражданской войны, видных политических деятелей той эпохи. В Пришахтинске — это ул. *Жангильдина*, ул. *Заславского*, ул. *Куйбышева*, ул. *Луначарского*, ул. *Обухова*, ул. *Серикбаева*, ул. *Шаумяна*, ул. *Щербакова*, ул. *Фрунзе*. В ряду имен общесоюзного значения выделяются имена казахстанцев: Жангильдина Алиби Тогжановича — советского государственного и партийного деятеля, одного из руководителей Среднеазиатского восстания 1916 года, героя гражданской войны; Бакена Серикбаева — активного участника установления советской власти в Акмолинской области;

2) участников Великой Отечественной войны, героически проявивших себя на поле боя: ул. *Василевского*, ул. *Красюкова*, ул. *Сидоркова*, ул. *Чекалина*. Так, улица *Сидоркова* названа в честь Семёна Матвеевича Сидоркова (1908–1950) — младшего сержанта Рабоче-крестьянской Красной Армии, участника Великой Отечественной войны, Героя Советского Союза (1944). Семён Сидорков до войны проживал и работал в Караганде. Улица *Чекалина* носит имя Героя Советского Союза Александра Павловича Чекалина, юного партизана-разведчика;

3) выдающихся деятелей культуры, литературы, искусства и науки: (самая продуктивная группа, 62% меморативных годонимов) — ул. *Ауэзова*, ул. *Толстого*, ул. *Жуковского*, ул. *Анри Барбюса*, ул. *Демьяна Бедного*, ул. *Шота Руставели*, ул. *Рыльского*, ул. *Есенина*, ул. *Зуева-Ордынца*, ул. *Неверова*, ул. *Маршака*, ул. *Короленко*, ул. *Павленко*, ул. *Иманжанова*, ул. *Зелинского*, ул. *Пирогова*, ул. *Циолковского*, ул. *Ушинского*, ул. *Павлова*, ул. *Ковалевской*, ул. *Мясникова*, ул. *Пржевальского*, ул. *Веснина*, ул. *Лебедева*, ул. *Вильямса*, ул. *Попова*, ул. *Байсеитовой*, ул. *Сурикова*, ул. *Воинова*. Центральная улица Пришахтинска названа в честь выдающегося ученого-химика Зелинского Николая Дмитриевича, автора фундаментальных открытий в области синтеза углеводородов, органического катализа, каталитического крекинга нефти, гидролиза белков и противохимической защиты, изобретателя угольного противогаса. В честь известных казахстанцев названы улицы Ауэзова, Иманжанова, Байсеитовой. Мухтар Омарханович Ауэзов — советский казахский пи-

сатель, драматург и учёный, Мукан Иманжанов — казахский писатель, публицист; Куляш Жасынова Байсеитова — казахская оперная певица, драматическая актриса;

4) имена людей, повлиявших на развитие г. Караганды: ул. *Сихимбаева*, ул. *Ушакова*. Улица Ушакова названа в честь русского купца и горнопромышленника Никона Абрамовича Ушакова, считающегося одним из первооткрывателей карагандинских месторождений угля. В честь Бекбосына Сихимбаева — шахтера, одного из первых ударников производства Караганды в 1989 году была переименована улица Предельная;

5) большую группу составляют топонимы, увековечивающие память о малой родине:

а) переселенцев, прибывших когда-то в Караганду из разных городов и краев Советского Союза: ул. *Донецкая*, пер. *Донской*, ул. *Игарская*, ул. *Кемеровская*, ул. *Кисловодская*, ул. *Крымская*, пер. *Кубанский*, ул. *Луганская*, ул. *Мелитопольская*, пер. *Норильский*, пер. *Онежский*, ул. *Оренбургская*, пер. *Рязский*, пер. *Тверской*, ул. *Тернопольская*, ул. *Украинская*, ул. *Читинская*, пер. *Чусовской*. На наш взгляд, такая мотивация выбора названия носит местный характер, отражающий историческую судьбу города;

б) вождя пролетарской революции В.И. Ленина: ул. *Ульяновская* (город Симбирск, в котором родился В. Ульянов, впоследствии Ленин, в 1924 году был переименован в Ульяновск). Топонимпер. *Шушенский* — производное от названия села в Красноярском крае *Шушенское*, куда в 1897 году был сослан В.И. Ленин;

в) в память об освоении земель, индустриальном развитии территорий названы ул. *Арктическая*, пер. *Братский*, ул. *Каракумская*, пер. *Кольский*, ул. *Курильская*.

Как показывает анализ, среди меморативных топонимов подавляющее большинство номинаций посвящено памяти лиц и событий общесоюзного значения, и только 15 % топонимов — казахстанского, единичные номинации увековечивают карагандинские имена и реалии.

Названия, образованные в соответствии с *демонстративным* принципом, составляют 11 % всех семиотических топонимов из нашей картотеки: ул. *Коммуны*, ул. *Социалистическая*, ул. *Ударная*, ул. *Кооперации*, ул. *Искры*, ул. *40 лет ВЛКСМ*, ул. *2-я Пятилетка*, ул. *3-я Кочегарка* и др. Эти номинации демонстрируют идеологические ценности и понятия всесоюзного значения. Так, источником топонима *3-я Кочегарка* стал прецедентный текст советских времен «*Караганда — третья кочегарка!*», показывавший место Караганды в «связке» шахтерских регионов страны, крупнейших угольных бассейнов — флагманов индустриализации СССР — Донбасса, Кузбасса и Карагандинского угольного бассейна. Строительство первых карагандинских шахт проходило под этим лозунгом.

Итак, топонимия Пришахтинска сложилась в советский период. Бум переименований не коснулся улиц этой рабочей окраины города, в силу чего они увековечивают и демонстрируют имена, события, идеологические ценности той эпохи. Однако изменения в идеологии, культуре, образовании и других сферах общественно-политической жизни Казахстана, произошедшие за годы независимости, привели к тому, что советские идеологемы, как и большинство всесоюзно значимых имен, «ушли в историю», стали неопознаваемы современными карагандинцами. Опрос информантов показал, что никто из жителей Пришахтинска не знает, в честь кого названа центральная улица района — ул. Зелинского, кто такие Ушаков, Жангильдин, Заславский, Обухов, Серикбаев и многие другие. Только представители старшего поколения смогли приблизительно обозначить сферу известности Куйбышева, Луначарского и некоторых других, знали, что обозначает номинация «3-я Кочегарка», «2-я Пятилетка». В связи с этим представляется возможным сделать вывод о том, что в отсутствие «живых» (пропагандируемых и сознательно культивируемых в обществе) знаний истории, культуры, литературы, искусства в мировом и местном масштабе со временем происходит своеобразная десемантизация топонимии, названия становятся немотивированными для большинства населения, а значит — перестают выполнять свое назначение — увековечивать и демонстрировать ценимые обществом имена и понятия, факты и события.

Список литературы

- 1 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Н.В. Подольская. — М.: Наука, 1988.
- 2 Караганда. Карагандинская область: энциклопедия; под ред. Р.Н. Нургалиева и др. — Алма-Ата: Каз. Сов. энцикл., 1986. — 136 с.

3 Забелин Н.Ю. Московская городская топонимия, структурно-семантический анализ топонимической системы. [Электронный ресурс] / Н.Ю. Забелин — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/moskovskaya-gorodskaya-toponimiya-strukturno-semanticeskii-analiz-toponimicheskoi-sistemy>

4 Шмелёва Т.В. Современная топонимия: семантика и семиотика / Т.В. Шмелёва. — Пермь: Изд-во ПГПИ, 1991.

Т.В. Фурсанова, А. Нугманова

Пришахтинск көше атаулары лингвистикалық сипаттау нысаны ретінде

Мақалада кейбір бақылаулар қалалық тілдің өміріне байланысты қарастырылған. Авторлардың зерттеу нысаны ретінде урбанонимияның маңызды бөлігі — Қарағанды қаласының топонимдері, оның ішінде қала ауданыдарының бірі — Пришахтинск көшелері зерттелген. Осы топонимдер студент А. Нугманованың 2015–2016 оқу жылы лингвистикалық тәжірибесі уақытында жиналған. Олар түрлі аспектілі лингвистикалық сипаттамалардан өтті; компоненттік құрылымының талдауы, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін табуы, көшелердің атауларын оңтайлы жағынан қарастыруы, семантикалық саралауы — осы нысан туралы ақпарат беретін, осы номинацияның семантикалық функциясын талдануы жүргізілген. Бұл функциялар арқылы топонимдер қоғам туралы, оның құндылықтары, идеологиялық нұсқаулары, тарихи-мәдениеттік сенімдері туралы ақпарат бере алатын деректемесіне айналуға.

Кілт сөздер: қала тілі, урбанонимия, топонимия, топоним, бағдарлаушы және сипаттаушы топонимдер, топонимдердің меморативтік және демонстрациялық функциялары.

T.V. Fursanova, A. Nugmanova

Street names of Prishaktinsk as the object of linguistic descriptions

The article attempts to summarize some of the observations over the life of the language in the urban space. The object of the author's research was an important part of urbanonymy – toponymy of Karaganda, represented by the street names of one of the districts of the town of Prishaktinsk. Toponyms extracted from the records compiled by the student A. Nugmanova during the linguistic practices of the 2015–2016 school year were analyzed from the point of view of linguistic description, including an analysis of their component structure, the identification of lexical and grammatical features, description of methods of education of the names of the streets from the point of view of their productivity, semantic analysis, allows to obtain information about the called object, the semiotic analysis of the functions of the nominations, realizing that toponym becomes a source of information about society, its values, ideological attitudes, cultural and historical realities.

Keywords: the language of the city, urbanonymy, toponymy, toponym, orienting and describing toponyms memorativ and demonstrative functions of toponyms.

References

- 1 Podol'skaja, N.V. (1988). *Slovar russkoi onomasticheskoi terminologii* [The dictionary of Russian onomastic terminology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Nurgalieva, R.N. et al. (Eds.). (1986). *Karahanda. Karahandinskaja oblast Ienciklopediia* [Karaganda. Karaganda region: Encyclopaedia]. Alma-Ata: Kazakhskaja sovetskaja ensiklopediia [in Russian].
- 3 Zabelin, N.Ju. *Moskovskaja gorodskaja toponimiia, strukturno-semanticeskii analiz toponimicheskoi sistemy* [Moscow city toponymy, structural-semantic analysis of the toponymic system]. <http://www.dissercat.com/content/moskovskaya-gorodskaya-toponimiya-strukturno-semanticeskii-analiz-toponimicheskoi-sistemy> [in Russian].
- 4 Shmeljova, T.V. (1991). *Sovremennaja toponimiia: semantika i semiotika* [Modern toponym: semantics and semiotics]. Perm: Izdatel'stvo PHPI [in Russian].

А.И. Шигабиева

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Казахстан
(E-mail: dupleva.anna@mail.ru)***Языковые репрезентации категории «пространство»****Анализ лексико-семантического поля**

В статье проанализирована категория «пространство» как процесс категоризации человеческого знания в объективной реальности. Представлен синтез философского и лингвистического подходов к определению данной категории бытия, при этом использованы философские, энциклопедические словари и лингвистические исследования. Материал статьи основан на деятельном анализе лексико-семантического поля. Подробно и разнообразно изложены компоненты тематических групп пространственных отношений. Рассмотрены и систематизированы номинативно-семантические группы языковой реализации категории «пространство». Отдельно изучены фразеосемантические подгруппы выражений, характеризующих пространственные параметры.

Ключевые слова: универсальность, категоризация, лексико-семантическое поле, номинативная плотность, антропоцентризм, фразеосемантические подгруппы.

Для современного носителя языка характерно осознание пространства сквозь призму физико-геометрических знаний. Такое понимание закладывается с рождения, благодаря культуре, научным знаниям. Споры об объективности и субъективности пространства с развитием науки не прекращаются из-за непрерывного расширяющегося восприятия, увеличивающейся информации об окружающей нас действительности: Вселенной, Космосе. Благодаря подвижности человеческого знания и стремления в получении новых фактов, исследование универсальных категорий остается актуальным. Единственное мнение, в котором категоричны ученые, — пространство и время — это базовые, универсальные сущности.

Пространство и время — формы бытия вещей и явлений, отражающие, с одной стороны, их существование (в пространстве), с другой — процессы смены их друг другом, продолжительность их существования (во времени). Названные категории взаимосвязаны. Общими характерными чертами пространства и времени как атрибутов материи являются их абсолютность, объективность и независимость от человеческого сознания, неразрывная связь друг с другом, количественная и качественная бесконечность. Однако между ними есть и различия. Так, философы относят к специфическим свойствам пространства протяженность и рядоположенность различных элементов, связность, непрерывность, проявляющиеся в раздельном существовании материальных объектов и систем, имеющих определенные размеры и границы, трехмерность (все материальные процессы и взаимодействия реализуются в пространстве в трех измерениях) [1; 68]. Локальными свойствами пространства также являются симметричность (асимметричность), форма и размеры, расстояние между телами, местоположение, пространственное распространение, границы, отделяющие различные системы.

В классическом научном мышлении сформировалось два подхода к пониманию пространства. Одно понимание опирается на законы механики, рассматривая категорию как чисто физическое явление, другой взгляд более обширный и предполагает существование не только физического и математического пространства, но и исторического, социального, мифологического и художественного.

Все современные исследования по изучению и описанию концептуализации пространства базируются на выведенные В.Н. Топоровым специфические характеристики мифопоэтического восприятия пространства. Ученый отмечает следующие свойства мифопоэтического восприятия пространства: неразрывность пространства и времени; пространство и время не существуют вне вещей; кроме пространства и времени «здесь», существует «там», где хаос и разрушение; они организуются, сплачиваются различными элементами («первотворцом», «богами», сакрализованными и мифологизованными объектами) [2; 222-285].

Пространство — категория, которая интересует специалистов разных областей науки: философов (пространство как окружающая действительность), психологов (восприятие и отображение человеком реальной действительности), лингвистов (отображение категории пространства с помощью языка). В связи с этим целесообразно различать три понятия пространства: объективное, восприни-

маемое и языковое. Объективное пространство — пространство окружающего человека мира. Воспринимаемое пространство — субъективные представления человека об объективном пространстве. Языковое пространство — относительное отражение знаний о пространстве в естественном языке.

Первые представления о пространстве дают нам окружающие реалии (игрушки, комната, дом), возникает поверхностное представление о мире, а точнее утилитарно-бытовая форма существования пространства [3; 153]. Далее, развиваясь, человек постепенно постигает и другие формы представленной сложной категории: географическое пространство и мифопоэтическое восприятие пространства. Основные характеристики пространства — протяженность, расположенность и сосуществование различных элементов — точек, отрезков, объемов, предполагают также возможность прибавления к каждому данному элементу некоторого следующего элемента.

Процесс восприятия и категоризации мира отражается в языковых дефинициях, в языковой реализации на разных структурных и системных уровнях. При анализе онтологических категорий актуальным остается описание и дифференциация лексического фонда исследуемого языка. Рассматривая лексико-семантическое поле категории пространства, можно прийти к выводу об обширности составляющих его компонентов. Лексическое поле характеризуется множеством дифференциальных оттенков значений, т.е. многообразным проявлением отношений.

Важным моментом при анализе понятийного содержания пространства является вычленение в нем отдельных значений, в совокупности составляющих его ядро. Так, общее значение протяженности включает в себя значения:

- дистанция, расстояние между предметами и явлениями (от...до, далеко, близко, 20 м);
- локализация, местоположение, соотнесенность предметов в определенном векторе измерения (сбоку, сзади, в степи, в городе);
- направление, стремление, ориентации действия (из дома, к месту);
- величина, размер, отражающие пространственные реалии (ширина, высота, площадь).

Номинативное поле категории пространства охватывает всевозможные системные объединения, в которые входят номинативные единицы языка, от единичных лексем до фразеологических единиц. В пределах названного поля можно выделить ряд тематических групп: «стороны света», «стихии», «территориальные единицы», «города», «страны», «местоположение», «единицы длины», «способ передвижения» и др. Пространство определяется множеством дифференциальных оттенков значений, так как характеризуется многообразным проявлением отношений. Языковая репрезентация категории «пространство» указывает на существование трехмерного измерения окружающей нас действительности: *длина* (метрическая система), *ширина* (право, лево, вокруг) и *высота* (верх, низ).

Лексико-семантический уровень категории пространство образуют следующие лексемы: *там, тут, здесь, над, под, через, сквозь, земля, место, улица, город, село, деревня, переулок, дом, около, хата, шалаш, сторона, комната, степь, запад, восток, юг, север, метр, гектар, сантиметр, короткий, длинный, лес, тайга, магазин, школа, стадион, пустыня, высота, ширина, плоскость, вертикально, горизонтально, вход, выход, гора, равнина, Вселенная, космос, Галактика* и т.д.

Таким образом, как показывают примеры, номинативная плотность категории «пространство» очень высокая. Рассматривая структуру поля, выделяем подкатегории пространственного значения: *местонахождение, расстояние, направление*. Детальный анализ позволяет, помимо трех значений, выделить семантические группы, имеющие значения: *размер, площадь и объем* предметов.

Необходимо отметить, что в языке функционируют и всевозможные сочетания, лексемы вторичной номинации, метафорические номинации, отражающие пространственно-временные значения:

Словосочетания: *часть света, пропускной пункт, пограничная зона*.

Вторичные номинации: *рай, ад, дыра, клоповник*.

Метафорические номинации: *дорога в никуда, родное гнездо, устье реки, черная дыра*.

Система «пространство» представлена, во-первых, многочисленными отдельными существительными (*лес, яр, парк, дом, сад* и др.); во-вторых, – существительными в сочетании с предлогами (*к двери, в театре, за полем, к грядкам, на север* и др.); в-третьих – наречиями (*прочь, ввысь, поодаль, здесь, вдаль, влево* и др.); и, наконец, прилагательными (*безбрежный, дальний, северный, крайний* и др.).

Представленные примеры доказывают актуальность для носителя языка, важность дифференциации значения. В современном социальном обществе существует необходимость номинации не только реальных, видимых явлений, но и ирреальных сущностей, ценностных компонентов.

Для подтверждения плотности номинативного поля, а также культурологической ценности, мы с помощью Словаря эпитетов русского литературного языка представили сочетаемость лексем со значением *пространства*: *безбрежное, безграничное, безмерное, бесконечное, необъемлемое*

(устар.), широкое, узкое, физическое, экономическое, политическое, образовательное, экологическое, символическое [4].

Кроме того, в последние годы термин «пространство» получил чрезвычайно широкое истолкование и употребление для обозначения различных сущностей. Даже беглый просмотр компьютерных сайтов с этим ключевым словом показывает, что на данном этапе говорят о *земном, воздушном, звездном, космическом, галактическом, всемирном, реальном, виртуальном, театральном, перцептуальном, дисковом, векторном, фазовом, открытом, закрытом, евклидовом, информационном, мифологическом, интеллектуальном; интернет-пространстве; вероятностном пространстве, семантическом пространстве, о лингвистических формулах пространства, личностном пространстве, постсоветское пространство* и т.д. — насчитывается около 90 различных определений, присоединяемых к слову «пространство».

Представленные языковые единицы описывают главные пространственные параметры современного общества. Окружающая действительность воспринимается посредством обозначения центра — это определенное *место*, и противопоставления с чужим пространством — *дом, свой дом*. Важным является место, в котором мы себя идентифицируем, — *страна, земля*.

Как в древнюю эпоху развития человечества, так и на современном этапе важным остается определение человека в окружающем мире, восприятие действительности посредством субъективного и сохранение базовых параметров категоризации мира.

Индивидуальные данные субъекта влияют на восприятие окружающего мира, но в процессе образования подвергаются обработке в ходе мыслительных процессов категоризации и концептуализации. Пространство как базовая категория бытия оформляется в сознании не только функционированием номинаций и свободных сочетаний, но и представлена фразеологическим материалом, указывающим на важную роль феномена в жизни человека.

Отдельно рассмотрим фразеосемантические подгруппы (ФСГ) выражений, характеризующих пространственные параметры. Мы выделили 3 обширные группы: «далеко» / «близко» и «направление».

1. ФСГ со значением «далеко»/«близко».
2. ФСГ «направление».

Антропоцентрический принцип находит свое выражение в универсальном свойстве человека воспринимать и интерпретировать действительность через призму собственного «Я». Для человека необходимым было в первую очередь обозначить основные характеристики пространственных параметров. Наивное восприятие разделяло *свое/чужое* и как следствие *далеко/близко*. Рассмотрим фразеологические единицы, отражающие значение «далеко»: *на краю света; за тридевять земель (в тридесятое царство), у черта на куличках, куда Макар телят не гонял, куда ворон костей не заносил, на кудыкину гору*. В языковой картине мира доля таких фразеологизмов значительна.

Указание на бесконечно далекое расстояние связывается в образной основе ФЕ с ирреальными существами *черт, бес*: *у черта на куличках, к черту на кулички, ко всем чертям, пошел к черту, иди к черту*.

Семантическое значение *далеко* коррелирует с некими вымышленными и сказочными, фольклорными образами. Систему восприятия мы можем представить как логическую связь между вымышленным и чем-то очень далеким: сказочное (вымышленное) место — неизвестное — невообразимое невидимое — далекое. Отсюда различные ирреальные образы, существа, места воображаются как нечто неизведанное и далекое.

В основу идиоматического значения *куда Макар телят не гонял, куда ворон костей не заносил, где раки зимуют, на кудыкину гору* лежат представления о нереальных действиях. Чаще всего они употребляются с целью создания иронического эмоционального эффекта.

Интересным фактом остается происхождение выражения *куда Макар телят не гонял*. Раньше в выражении не было отрицания: говорили «пошел к Макару телят пасти» — то есть отправился неизвестно куда. Часто употребляемое в девятнадцатом веке это выражение и обозначало не что иное, как политическую ссылку [5; 63]. Фольклорный Макар — собирательный образ обычного русского крестьянина.

Выражение *у черта на куличках* также имеет древнее происхождение. Кулиги и кулижки были очень известными и весьма употребительными словами на Севере России. В хвойном лесу появляются прогалины, поляны. Там начинают расти трава, цветы и ягоды. Эти лесные острова и назывались кулигами. По народным поверьям, эти глухие места — излюбленное обиталище нечистой силы

(в таких местах находились языческие молельни и совершались моления и жертвоприношения богам) [5; 91].

Фразеологический оборот имеет ярко выраженную отрицательную коннотацию: неосвоенное человеком пространство вызывает опасение, чувство тревоги. Ирреальные образы подчеркивают отдаленность и расстояние. Выражения строятся на сохранившихся в сознании образах и представлениях. Семантическое наполнение *далеко* для носителя языка имеет прямую оппозицию – чужое, не мое. Описывая процессы освоения человеком пространства, Ю.С. Степанов справедливо отметил, что мир осваивается человеком «от себя», по направлению от ближайшего пространства к тому, что существует вне его сознания и его личности. Первичный концепт «Мир как то место, где живем мы», «свои» и концепт «Мир — Вселенная, Универсум» связаны в самом прямом смысле этого слова отношениями расширения в пространстве: осваивается все более обширное пространство, черты первоначально «своего» мира распространяются на все более далекие пространства [6]. В связи с чем дальнейшее расстояние, отдаленность воспринимается как «темное» и «страшное», в результате чего возникли образы черта.

Значение близкого расстояния передают фразеологизмы: *под ухом, не за горами, плечом к плечу, под носом, под рукой, нос к носу, лицом к лицу, в двух шагах*. Все перечисленные ФЕ имеют целостное метонимическое значение, в основу которого положено образное представление о мерах длины.

Указание на близкое расстояние в ФЕ связано с субъектом действия, то есть человеком. Организующим центром ФЕ являются слова-компоненты, называющие части тела человека. Объяснение подобной связи следует искать в том, что «ориентацию в пространстве, оценку окружения человек издавна соотносил с частями своего тела» [7; 24].

В выражении «семь пядей во лбу» содержится коннотация — *очень умный человек*. Древнее измерение *пядь* — это расстояние между вытянутым указательным и большим пальцем. Про сильного и рослого мужчину говорила «косая сажень в плечах». *Косая сажень* — это расстояние от кончиков пальцев одной руки вытянутой вверх до кончиков пальцев другой руки. Для измерения ткани чаще всего использовали длину *локоть* — это расстояние от вытянутого среднего пальца до локтевого сустава.

Универсальным способом измерения было человеческое тело, его части, так как линейками и метрами люди не еще не умели пользоваться. Используя названия частей тела в переносном значении – в сравнении, метафорах, в идиомах, пословицах, люди стараются полнее передать свои мысли или произвести большее впечатление сказанным. Носители языка прибегают к помощи слов, называющих их органы, для описания самых разных сфер действительности, включая эмоции. Собственное тело для человека ближе всего, с ним сравнивают, когда говорят о чем-то максимально знакомом.

Во фразеологических единицах, объективирующих сему *недалеко*, мы наблюдаем также восприятие пространственных параметров посредством человека. Что указывает, с одной стороны, на универсальное антропоцентрическое восприятие, а с другой — важные для осознания оппозиции «далеко» — «чужое», «близко» — «свое». Докажем это на примерах: далекое пространство интерпретируется через ирреальные образы (*у черта на куличках, на краю земли*), что непосредственно связано с неприятием и страхом того, что находится на расстоянии и неизвестно. Близкое же расстояние обозначается через части тела и человека, то есть близкое к нему самому. Отсюда то что мое (*под рукой, лицом к лицу*) – близкое – родное (свое).

Фразеологизмы лексического значения *недалеко, близко* могут быть сопоставлены по своему лексическому составу и грамматической структуре свободными сочетаниями слов. К таким фразеологизмам, образно выражающим значение пространства, можно отнести *один шаг, два шага, в нескольких шагах*. Мотивационная модель отражает измерение шагами.

Перечисленные фразеологизмы являются фразеологическими синонимами, отличаются они структурно-семантической наполненностью, важное значение в которой приобретает компонент — числительное, определяющий различную степень близости того или иного объекта.

Лексико-семантическую группу *направление* представляется несколькими семантическими значениями: *движение, направленность, локальность*.

В сознании носителя языка пространство определяется горизонтальным движением *вширь, вдаль, вокруг*. Человек воспринимает пространственные ориентиры, как бы оглядываясь: *куда глаза глядят, на все стороны, до самого горизонта, хоть на край света*.

Мир воспринимался не только горизонтально, но и вертикально: *от горшка два вершка, аршин с шапкой, метр с кепкой, роста в косую сажень*.

Сема движение: *во все страны на бычий рев, кто куда, на все стороны, на все четыре стороны, на все четыре ветра* и др.

ФЕ *хоть на край света* реализует значение *идти куда угодно* и объединяет в своей семантике семы *направленность, отдаленность* с указанием на максимальную степень удаленности.

В основе значения некоторых выражений лежит представление об однонаправленности *куда несут; куда ветер подует; куда глаза глядят*; по своей внутренней форме соотносятся с определенными линейными направлениями (направление ветра, взгляда). В речи приобретает значение «не выбирая дороги, в любом направлении» (*куда глаза глядят*).

Сема «неизвестное направление» выражается: *сходи туда, не знаю куда, принеси то, не знаю что; куда Макар телят не гонял; где раки зимуют; к черту на кулички*.

Среди фразеологизмов со значением *направленности* можно выделить такие, которые указывают на рассредоточенность объекта в пространстве: *куда ни подайся, куда ни глянь, по всему свету, на всех морях, куда ни повернись, куда ни пойдешь, куда ни кинь — всюду клин*.

Сема локализация выражается во фразеологизмах: *между небом и землей, на море, на океане, на острове Буяне; за тридевять земель, в тридесятом царстве; в некотором царстве, в некотором государстве*. В представленных примерах ярко выраженная фольклорная традиция, основывающаяся на зачине в сказках и былинах.

Языковой материал позволяет классифицировать фразеологические выражения и выявить наиболее частые лексемы, функционирующие в сочетаниях. Лексема *край*: *непочатый край; передний край; край подходит*. Лексема *место*: *место под солнцем; мокрое место осталось; пустое место; святое место; свято место пусто не бывает; уязвимое место; не к месту; с места в карьер; все на своем месте; на голом месте; на первом месте; злчное место; как на пустое место*. Лексема *мир* представлена: *мир тесен; как мир стар; мир да любовь; не из мира сего; всем миром, на миру*. Для носителя языка лексема *дом* является важным и ценностным компонентом, на что указывают многочисленные функционирующие в языке фразеологизмы и фразеологические сочетания. Фразеологизмы со значением «дом — здание, строение»: *деревянный дом; дом терпимости; дом отдыха; дом культуры; божий дом; детский дом; отчий дом*. Фразеологизмы со значением *хозяйство, отдельной семьи*: *дом вести; не лапти плести; жить одним домом; без хозяина дом — сирота, порядок в доме есть — хозяину честь; дом — полная чаша; не красна изба углами; а красна пирогами; всякий дом хозяином держится*. Фразеологизмы со значением *родина, родные истоки, место, где живут родители*: *вернуться в отчий дом*. Фразеологизмы со значением *дом — место физического и душевного приюта*: *как дома; будь, как у себя дома; в гостях хорошо, а дома лучше; дома и стены помогают*.

Русский человек имел возможность строить своё жильё из различных материалов, отсюда наименования различных видов жилища: *дом, дворец, изба, землянка, терем, лачуга, шатер, шалаши, времянка, хата, хибара, хижина*.

Категория «пространство» воспринимается сознанием как взаимосвязанная и всеобъемлющая реальность действительности, что находит свое отражение в существующей философской (реляционной) концепции. В сознании человека не существует объектов, выходящих за рамки пространственно-временных отношений. Интерпретация пространственных характеристик непосредственно связана с определенным восприятием мира, отражающимся в процессе категоризации и сегментации поступающей информации.

Языковая вербализация охватывает все системные объединения, в которые входят номинативные единицы языка: единичные лексемы, языковые выражения, метафорические образы, эпитеты и фразеологические сочетания. Анализ номинативного поля категории «пространство» указывает на высокую номинативную плотность объекта исследования, что очередной раз доказывает утверждение об универсальности, объективности восприятия и культурной значимости категории *пространство* в концептуальной картине мира. Вариативность использования номинативных лексем, существование различных классификаций, неоднородных систем описания подтверждают мысль о бесперывном и многоплановом развитии восприятия окружающей нас действительности.

Список литературы

- 1 Витгенштейн Л. Заметки по философии и психологии / Л. Витгенштейн. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. — 192 с.
- 2 Топоров В.Н. Пространство и текст / В.Н. Топоров // Текст: семантика и структура. — М.: Наука, 1983. — 358 с.

- 3 Кобозева И.М. Грамматика описания пространства. Логический анализ языка. Языки пространств / И.М. Кобозева. — М.: Языки русской культуры, 2000. — 448 с.
- 4 Горбачевич К.С. Словарь эпитетов русского литературного языка / К.С. Горбачевич, Е.П. Хабло. — Л.: Наука, 1979. — 568 с.
- 5 Богатырёв П.Г. Народная культура славян. — М.: ОГИ, 2007. — 368 с.
- 6 Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. [Электронный ресурс] / А.П. Бабушкин. — Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/274299.html/>
- 7 Богуславская О.Ю. Динамика и статика в семантике пространственных прилагательных. Логический анализ языка. Языки пространств / О.Ю. Богуславская. — М.: Языки русской культуры, 2000. — 448 с.

А.И. Шигабиева

«Кеңістік» санатындағы тіл өкілдігі

Лексика-семантикалық өрісін талдау

Мақалада «кеңістік» санаты объективті шындықтағы адам білімінің санаттау үрдісі ретінде талданды. Саналық санаттарын анықтау үшін философиялық және лингвистикалық тәсілдер сараланып ұсынылды, сонымен қатар философиялық, энциклопедиялық сөздіктер мен лингвистикалық зерттеулер қолданылды. Мақаланың материалдары лексика-семантикалық өрісті белсенді талдауға негізделген. Кеңістіктің қарым-қатынастың тақырыптық топтарының бөлшектері толығырақ және түрлі сипатталған. «Кеңістік» категориясы тілдік жүзеге асыруының номинативті-семантикалық топтары қарастырылған және жүйеленген. Кеңістік көрсеткіштерді сипаттайтын фразеосемантикалық шағын топтарының белгілері жеке қарастырылған.

Кілт сөздер: әмбебаптық, санаттау, лексика-семантикалық өріс, номинативтік тығыздық, антропоцентризм, фразеосемантикалық шағын топтар.

A.I. Shigabieva

Language representations of category «space»

Analysis of the lexico-semantic field

The category «space» is analyzed as process of a categorization of human knowledge in objective reality in this article. In work synthesis of philosophical and linguistic approach to definition of given categories of life is presented, at the same time philosophical, encyclopedic dictionaries and linguistic researches are used. Material of article is based on the active analysis of the lexico-semantic field. In detail also components of thematic groups of the spatial relations are variously expounded. Nominative and semantic groups of language realization of category «space» are considered and systematized. Frazeeosemantic subgroups of the expressions characterizing spatial parameters are separately considered.

Keywords: universality, categorization, lexico-semantic field, nominative density, anthropocentrism, frazeosemantichesky subgroups.

References

- 1 Wittgenstein, L. (2001). *Zametki po filosofii i psikhologii* [Philosophy and psychology notes]. Moscow: Dom intellektualnoi knihi [in Russian].
- 2 Toporov, V.N. (1983). *Prostranstvo i tekst* [Space and text]. *Tekst: semantika i struktura* — Text: semantics and structure. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Kobozeva, I.M. (2000). *Hrammatika opisaniia prostranstva. Lohicheskii analiz iazyka. Iazyki prostranstv* [Grammar of space description. Logical analysis of language. Languages of spaces]. Moscow: Iazyki russkoi kultury [in Russian].
- 4 Gorbachevich, K.S., & Hablo, E.P. (1979). *Slovar epitetov russkoho literaturnoho iazyka* [Dictionary of epithets of the Russian literary language]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 5 Bogatyryov, P.G. (2007). *Narodnaia kultura slavian* [National culture of Slavs]. Moscow: OGI (The nation and culture: Scientific heritage: Semiotics) [in Russian].
- 6 Babushkin, A.P. *Tipy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoi semantike iazyka* [Types of concepts in lexicological and phraseological semantics of language]. www.lib.ua-ru.net Retrieved from <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/274299.html/> [in Russian].
- 7 Boguslavskaya, O.Yu. (2000). *Dinamika i statika v semantike prostranstvennykh prilagatelnykh. Lohicheskii analiz iazyka. Iazyki prostranstv* [Dynamics and statics in semantics of spatial adjectives. Logical analysis of language. Languages of spaces]. Moscow: Iazyki russkoi kultury [in Russian].

УДК 82

Л.М. Харитонов, А. Биданова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: novoedelo@yandex.ru)*

Личность художника: к проблеме изучения

В статье рассмотрена проблема определения объема понятия «личность художника». На основе теоретических и историко-литературных исследований сложилось мнение о довольно размытых границах этого понятия в литературоведении. Сегодня назрела необходимость в более четких дефинициях категории «личность художника». В связи с этим в работе выделены следующие аспекты: первичный и вторичный автор, автор биографический и образ автора, автор-творец и автор-персонаж. Привлекая обширный материал русской и зарубежной литературы, авторы статьи приходят к выводу о существовании особого типа героя — героя-художника, наделенного специфическим художественным мировоззрением.

Ключевые слова: личность художника, образ автора, автор-творец, творческая стратегия, природа творческого вдохновения.

Личность художника, равно как и особенности художественного творчества, природа творческого вдохновения, оказывается в центре размышлений представителей различных гуманитарных дисциплин, исследований по психологии творчества, эстетике, культурологии и, безусловно, литературоведения.

Проблема определения «личности художника», как и «художественного творчества» — одна из самых древних и ведет отсчет еще с Аристотеля. Она давно уже переросла в вопрос междисциплинарный. Анализом понятия «личность художника» занимались и литературоведы, и философы, и психологи, и даже биологи. В современной литературе накоплен большой опыт осмысления этой проблемы. Рефлексия по поводу индивидуального создающего начала в культуре имеет точкой отсчета античность, но личность как деятельный субъект в культуре была осознана лишь Г.Гегелем. Д.Дидро, Г.Лессинг, позднее классики русской материалистической эстетики 40–60-х гг. XIX века обосновали идею объективной детерминированности творческой деятельности художника. Г.Гегель признает обусловленность деятельности художника временем, необходимость для автора аналитического подхода к способу функционирования природной одаренности и критикует взгляд на творчество как на спонтанное явление.

XX век внес большие коррективы в систему взглядов на творчество. Непосредственно это выразилось в появлении философии творчества, что уже говорит, с одной стороны, о возрастающем значении художника в новом мире, а с другой — о необходимости переосмысления его отношений с меняющимся миром. Дуализм бытия и сознания, организующий картину мира девятнадцатого века, был в условиях гуманитарных катастроф редуцирован до системы «текст–реальность». Искусство стремилось творить реальность по своему усмотрению не в последнюю очередь в результате того, что конфликт творца с чуждым ему миром обострился до предела.

В философии XX века творческая личность и процесс творчества тесно соотносятся с теми изменениями, которые произошли как в социуме в целом, так и в мировоззрении отдельного человека

в частности. Одновременно науки (не только философия и эстетика, но и различные ветви искусствоведения, психологии, физиологии, а также культурологии), по мере своего развития, стремились понять художника «изнутри», как бы моделируя процедуру поиска и обретения или необретения художником своей идентичности (в некоторых вариантах – самосознания).

В работе А.В. Киричек «Художественное творчество и личность художника. (К вопросу о психологии художественной деятельности)» обстоятельно анализируются существующие концепции художественной деятельности и личностных особенностей художника. На основе анализа психолого-эстетических концепций З.Фрейда, В.С. Соловьева, К.-Г. Юнга автор работы формулирует основные особенности личности художника. Среди них А.В. Киричек выделяет три основных:

1. Умение сочетать рациональное и иррациональное в творческой деятельности.

2. Развитая способность к эмпатии, проявляющаяся не только в умении понимать другого человека, глубоко проникать в его внутренний мир, но и «в способности и потребности жить в вымышленных ролях», сопровождаемая «самоидентификацией то с одним, то с другим персонажем». Проживание сразу нескольких жизней, как подчеркивают сами художники, вносит в жизнь творца заметную дисгармонию.

3. Андрогинность как сочетание в характере мужских и женских черт [1].

Личность художника как особый образ, отделимый от образа создателя художественного произведения, как полноправный, а часто и центральный герой литературного произведения заявила о себе в полную силу в искусстве романтизма. Многочисленные герои «от искусства» заполнили произведения, в первую очередь, западноевропейских романтиков. Если обратиться, например, к творчеству Э.Т.А. Гофмана, представителю самого субъективного направления в романтизме – немецкого, то можно увидеть, что у писателя присутствует четкое разграничение на «музыкантов» и «немузыкантов». Принадлежность к миру музыки, а, следовательно, миру искусства у героев Гофмана не зависит от их профессиональных занятий. «Истинные музыканты» у Гофмана — это «энтузиасты», романтические мечтатели. Они обретают покой и свободу только в призрачном мире фантазий. И к таковым можно отнести не только собственно музыкантов. Один из ярких образов творчества Гофмана – студент Ансельм (сказка «Золотой горшок»). Хронический дуалист, он все же обретает счастье в фантастическом мире. Этот герой Гофмана позволяет говорить о том, что «музыкант» не в состоянии обрести подлинную свободу. Тонкая авторская ирония пронизывает сказку, подчеркивая призрачность счастья Ансельма и ставя под сомнение само существование идеального мира. «Иронична позиция автора и по отношению к Ансельму, иронические пассажи направлены и в адрес читателя, ироничен автор и по отношению к самому себе. Ирония в новелле, во многом носящая характер художественного приема и не имеющая еще того остродраматического звучания, как в «Житейских воззрениях кота Мура», получает уже философскую насыщенность, когда Гофман через ее посредство развенчивает свою собственную иллюзию относительно сказочной фантастики как средства преодоления филистерского убожества современной Германии» [2; 159]. Но еще более «музыкант» у Гофмана — капельмейстер Иоганесс Крейслер. Он поставлен автором в центр сложного, калейдоскопического мира. Резкая ирония, шутовские выходки, постоянное противостояние филистерскому окружению приводят Крейслера на грань безумия. Ему начинает чудиться двойник. Образ музыканта Гофман использует для того, чтобы поставить наиболее важные и острые для него вопросы о трагичности земного бытия человека, о невозможности достижения идеала и преодоления «филистерского» притяжения. Крейслер, как отмечают исследователи творчества Гофмана, герой во многом автобиографический. Мы полагаем, что функции образа художника в «Крейслериане» Гофмана во многом типологически сходны с теми, которые будут использовать, в том числе и русские писатели уже в литературе XX века. Функции этого образа определяют и особенности личности художника. Эти две составляющие взаимосвязаны, находятся в синергии. Одно вытекает из другого и наоборот.

Мы обратились к творчеству Гофмана как к одному из наиболее ярких примеров, где впервые явно, самостоятельно существуют образы художников, для того, чтобы автор мог ставить волнующие его проблемы и задавать вопросы, имеющие глобальный масштаб.

Появление романтизма как «субъективного» искусства, прежде всего, расширило границы понятия «личность художника». В произведениях романтизма автор оказывается уже не просто творцом своего героя. Герой отделяется от автора и живет своей жизнью, тогда как автор существует в своем произведении самостоятельно как часть системы образов. Ярким примером такого построения лите-

ратурного произведения, безусловно, можно считать лироэпическую поэму (например, «Паломничество Чайльд Гарольда» Байрона).

Дистанция между автором-творцом и образом автора на разных этапах развития литературы меняется. В одних случаях они могут сливаться воедино, в других – нарочито противопоставляться. При этом автор-творец характеризуется тем, что он всегда вне произведения и биографический автор может не совпадать с образом автора. С другой стороны, автор может найти выражение не только в прямом воплощении своей позиции в образе автора, но в самом построении системы образов, композиции произведения, использовании определенных средств выразительности, например, символов. Это понимание оказывается важным для определения «личность художника». Художник может быть понят как автор-создатель произведения, который нашел свое воплощение в определенном герое произведения. В таком случае герой может быть носителем не только мировидения автора, но и его биографических черт. Один из классических примеров — «Мартин Иден» Джека Лондона. Главному герою переданы факты биографии его создателя, и при этом он выражает авторскую позицию по проблеме художника в современном мире.

Личность художника в русской классической литературе как предмет изображения появляется значительно реже, чем в литературе начала XX века. Вероятно, это следствие слома ее философских систем на рубеже XIX–XX вв., результатом которого стал переход от «реалистического» позитивистского мировосприятия (с его беспрекословным тезисом «бытие определяет сознание») к «идеалистическому», модернистскому. В отличие от позитивизма, стремящегося к описанию существующей реальности, модернизм стремился моделировать свою реальность, находящую естественное воплощение в тексте.

Личность художника обожествляется, творчество уподобляется теургическому действию, ибо оно всегда творит новое бытие. Н. А. Бердяев в «Смысле творчества» описал характерное для начала века понимание отношений мир–Бог–художник. Мир, по Бердяеву, есть продукт творения, текст, который начат Богом и ныне «дописывается» человечеством, каждое личное бытие вписывает в этот текст свое слово, меняя путь Творения — приближая или удаляя его от замысла [3; 11].

Поиски целостного мировоззрения, ставшие знаком эпохи, отражались в христианских концепциях соборности, Всеединства, Логоса. В основе этих концепций — некий инвариант действительности, понимаемой как цельный, органичный универсум, действующий по богочеловеческим законам. По сути, перелом в религиозной мысли несет в себе те же следствия, что и смена философских планов, то есть освобождения творческого духа, признание ценностной природы его индивидуальности и стремления концептуально закрепить свое бытие в творческом продукте, которому приписывается статус нового универсума.

Задача поисков целостного мировоззрения главным образом возлагалась на искусство и литературное творчество, которое было объявлено «самым важным» видом в мировой культуре» (Бердяев). Возросла роль творческой личности, индивидуальность которой признается культурной и религиозной ценностью. «Изменился весь строй и порядок понятий о действительности под влиянием эволюции, происходящей в самой науке и теории знания <...>. Вместе <...> с изменением понимания вчерашних догматов с особенной силой выдвинут вопрос о творческом отношении к жизни <...>, когда же выдвинулся вопрос о свободной, творческой личности, выросло значение и область применения искусства», — писал А.Белый [4; 414].

Вследствие кризиса классической универсальной философии, универсального знания с его де-субъективизацией внутреннего опыта рождается своеобразный «экзистенциальный вакуум» (М. Мамардашвили). Реакцией философов, религиозных мыслителей, учёных, художников, писателей, музыкантов на этот «вакуум» было создание огромного концептуального арсенала, который, прежде всего, был ориентирован на идею целостности.

Ввиду этих процессов особенно значимым становится поиск героя, способного воплотить сложную авторскую позицию. Часто этим героем оказывается герой-интеллигент или герой-художник. Писатель наделяет художника «расширенным арсеналом» возможностей для того, чтобы он мог отразить в себе все волнующие искусство темы. Герой-художник благодаря своей близости к искусству вообще «вступает» с автором в особые «отношения»: он становится выразителем всех чаяний и сомнений писателя, перенимая многое у него самого. Будучи главным героем в произведении, невольным его центром, художник является средоточием множества идей и своеобразной точкой пересечения всех трех обозначенных выше плоскостей.

Художник неразрывно связан с особенностями своей эпохи. А.Н. Шуберт в статье «Концепция личности художника в новеллах Т.Манна и С.Кржижановского» отмечает, что «в литературном процессе XX века мы имеем дело с синтетической противоречивой личностью художника, определяемой катастрофизмом окружающего мира» [5]. Поэтому в литературе XX века галерея образов художников крайне разнопланова. При этом история всего человечества находит свое отражение в мифопоэтическом окружении героя-художника, а масштаб его личности — особенно в литературе начала XX века — вводит тему божественного и дьявольского начал в творчестве.

Творчество М.А. Булгакова — яркое тому подтверждение: его проза, и особенно роман «Мастер и Маргарита», — это настойчивый поиск места художника в мире, значимости его труда для человечества и для него самого [6].

В его прозе творческая личность представлена в двух аспектах: как субъект (герой-литератор в ранних рассказах, Мольер в романе «Жизнь господина де Мольера», Максудов в романе «Записки покойника», Мастер в романе «Мастер и Маргарита») и как способность любого интеллигентного человека создавать новое (образы профессоров в повестях 1920-х гг.). Изображение творческой личности как субъекта наиболее близко булгаковскому восприятию природы творчества, которое является ведущей составляющей внутреннего мира художника. Образ творческой личности, воплощенный в Мольере, Максудове и Мастере, не мыслится вне творческого процесса так же, как и сам М.А. Булгаков, не представлял себя вне литературы. В отличие от художников-литераторов, в образах профессоров Персикова и Преображенского в повестях 1920-х гг. писатель соединил творческое и рациональное, тем самым определив грань между героем-творцом и героем-интеллигентом [7].

Е.Р. Боровская в диссертации «Герой-художник в русской прозе начала и конца XX века» в качестве объекта анализа выбирает героев, которых по роду занятий можно назвать «художниками» (роман Д.С. Мережковского «Воскресшие боги. Леонардо да-Винчи» (1900), рассказы Н. Гумилева «Скрипка Страдивариуса» (1909), Ив. Бунина «Безумный художник» (1921), М. Алданова «Бельведерский торс» (1938), повесть И. Шмелева «Неупиваемая Чаша» (1920) — в начале XX века; романы Ю. Бондарева «Выбор», «Берег», роман В. Крупина «Спасение погибших», повесть В. Тендрякова «Чистые воды Китежа», романы С. Есина «Гладиатор», «Имитатор», «Смерть титана. В.И. Ленин» (2000), рассказ «Техника речи», новелла Ф. Искандера «Ленин на Амуре» (1995) — в конце XX века) [8]. На основе анализа этих произведений автор делает вывод о специфических чертах героя-художника в XX веке. Художник, живущий в современном ему обществе, «заставляет» писателя рассматривать и отношения героя с его исторической эпохой. Роль художника в истории всего человечества предполагает рассмотрение его личности в масштабах не только социума или земного шара, но и вселенной. История всего человечества находит свое отражение в мифопоэтическом окружении героя-художника, а масштаб его личности — особенно в литературе начала XX века — вводит тему божественного и дьявольского начал в творчестве, способного изменить историю рода человеческого.

Современное литературоведение стремится к разграничению автора биографического и образа автора. М.М.Бахтин в «Эстетике словесного творчества» выделяет «первичного» («биографического») автора и «вторичного» автора (образ автора в самом произведении) [8]. Н.Д. Тмарченко, В.И. Тюпа, С.Н. Бройтман приходят к понятию «автор-творец»: «Прежде всего необходим анализ взаимосвязи и различий между понятиями «автор-творец» и «субъект изображения и речи в произведении». Кроме того, автор в произведении может сам выступать как персонаж, наделенный вполне конкретными чертами. Это легко заметить в «Евгении Онегине» А.С. Пушкина, «Записках охотника» И.С.Тургенева. Литературоведы отмечают, что понятия «автор», «рассказчик», «повествователь» чаще всего не разграничиваются и свободно смешиваются. «Образ автора», равно как повествователя и рассказчика, следует отграничить — именно в качестве «образов» — от создавшего эти образы автора-творца» [9; 244].

Тонко чувствующая творческая личность становится объектом (предметом) анализа и самоанализа, что сказывается на типе психологизма и на жанре произведения в целом, вносит сильную лирическую струю. Для определения личности художника самым важным оказывается способность не только к творчеству, но и к творческому осмыслению мира, острой рефлексии по поводу наблюдаемых им недостатков мироустройства. Часто такая рефлексия приводит героя к высшей Истине (пусть и не всегда достижимой). Личность художника понимается (вслед за Юнгом) как терапевт,

исцеляющий современников. При этом он может выступать как образ автора, так и может быть отделен от Автора-творца.

Список литературы

- 1 Киричек А.В. Художественное творчество и личность художника. (К вопросу о психологии художественной деятельности) [Электронный ресурс] / А.В. Киричек — Режим доступа: <http://lib.vkarp.com/2010/12/02>.
- 2 История зарубежной литературы XIX века [Электронный ресурс]. — Ч. 1; под ред. проф. А.С.Дмитриева. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1979. — Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31008/17-Shubert.pdf?sequence=1>
- 3 Бердяев Н.А. Смысл творчества / Н.А. Бердяев. — М.: Правда, 1989. — 200 с.
- 4 Белый А. Символизм как миропонимание / А. Белый. — М.: Республика, 1994. — 528 с.
- 5 Шуберт А.Н. Концепция личности художника в новеллах Т.Манна и С.Кржижановского [Электронный ресурс] / А.Н. Шуберт. — Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31008/17-Shubert.pdf?sequence=1>
- 6 Казорина А.В. Концепция творческой личности в прозе М.А. Булгакова: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Иркутск, 2009. — [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/kontseptsiya-tvorcheskoi-lichnosti-v-proze-ma-bulgakova>
- 7 Боровская Е.Р. Герой-художник в русской прозе начала и конца XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 2000. [Электронный ресурс] / Е.Р. Боровская — Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/geroy-hudozhnik-v-russkoy-proze-nachala-i-kontsa-xx-veka#ixzz4eP1Ga0Sh>.
- 8 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Наука, 1993. — 326 с.
- 9 Тамарченко Н.Д. Теория литературы / Н.Д. Тамарченко, В.И. Тюпа, С.Н. Бройтман. — М.: Наука, 2004. — 506 с.

Л.М. Харитонов, А. Биданова

Жазушы тұлғасы: зерттеу мәселесі

Мақалада «суреткер тұлғасы» деген түсініктің көлемін қарастыру мәселесі қойылған. Авторлар бірталай теориялық және тарихи-әдбиеттік зерттеулерді қарастыра отырып, осы түсініктің әдебиеттануда шегі нақты айқындалмаған деген пікір қалыптастырған. Бүгінде «суреткер тұлғасы» дефиницияның артығырақ ашық айқындауының қажеттілігі туып отыр. Осыған байланысты жұмыста келесі мәселелер көрсетілген: бірінші және екінші автор, биографиялық автор және автор бейнесі, жасаушы-автор, автор-кейіпкер. Орыс және шетел әдебиеттің кең материалын тартып, мақала авторлары ерекше кейіпкер түрі — ол шебер кейіпкер, ерекше көркемдік көзқарасы бар деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: зергер тұлғасы, автордың бейнесі, жасаушы-автор, шығармашылық стратегия, шығармашылық шабыттың табиғаты.

L.M. Kharitonova, A. Bidanova

The artist's identity: the problem of the study

The article is concerned with the problem of determining the scope of the term «artist personality». Considering a number of theoretical and literary-historical research, the authors conclude that the boundaries of this concept in literary criticism is rather blurry. Today there is a need to clarify the definitions of the term «artist personality». In this regard, the work comprises the following aspects: primary and secondary author, biographical author and image of author, author the creator and author the character. Having studied extensive material of Russian and foreign literature, the authors arrive at the conclusion of the existence of a special type of hero — the hero-artist, endowed with a specific artistic world-view.

Keywords: artist personality, image of author, author the creator, creative strategy, the nature of creative inspiration.

References

- 1 Kirichek, A.V. (2010). *Khudozhestvennoe tvorchestvo i lichnost khudozhnika. (K voprosu o psikhologii khudozhestvennoi deia-telnosti)* [Artistic creation and the artist's identity (the question of the psychology of artistic activity)]. Retrieved from <http://lib.vkarp.com/2010/12/02> [in Russian].
- 2 Dmitriev, A.S. (Eds.). (1979). *Istoriia zarubezhnoi literatury XIX veka* [History of foreign literature of the XIX century], 1. Moscow: Izdatelstvo Moskovskoho Universiteta. Retrieved from <http://gofman.krossw.ru> [in Russian].

- 3 Berdyaev, N. (1989). *Smysl tvorchestva [The meaning of creativity]*. Moscow: Pravda [in Russian].
- 4 Bely, A. (1994). *Simvolizm kak miroponimanie [Symbolism as world understanding]*. Moscow: Respublika [in Russian].
- 5 Schubert, A.N. *Kontseptsiiia lichnosti khudozhnika v novellakh T.Manna i S.Krzhizhanovskoho [The concept of the personality of the artist in the novels of T. Mann and S. Krzhizhanovsky]*. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31008/17-Shubert.pdf?sequence=1> [in Russian].
- 6 Kazorina, A.V. (2009). *Kontseptsiiia tvorcheskoi lichnosti v proze M.A. Bulgakova [The concept of creative personality in the prose of M.A.Bulgakov]*. *Candidate's thesis*. Irkutsk. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/kontsepsiya-tvorcheskoi-lichnosti-v-proze-ma-bulgakova> [in Russian].
- 7 Borovskaya, E.R. *Geroi-khudozhnik v russkoi proze nachala i kontsa XX veka [Character the Artist in the Russian prose of the beginning and end of the twentieth century]*. *Candidate's thesis*. Retrieved from <http://cheloveknauka.com/geroy-hudozhnik-v-russkoy-proze-nachala-i-kontsa-xx-veka#ixzz4eP1Ga0Sh> [in Russian].
- 8 Bakhtin, M.M. (1993). *Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Tamarchenko, N.D., Tyupa, V.I., & Broitman, S.N. (2004). *Teoriia literatury [Literature and literary theory]*. Moscow: Nauka [in Russian].

К.А. Төлеубаева, Д.Б. Мусиева

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: k.toleubaeva@mail.ru)***Тұрсын Жұртбайдың «Талқы» еңбегіндегі тағдыр және тарих талқысы**

Мақала Тұрсын Жұртбаевтың «Талқы» ғылыми-зерттеу еңбегін негізге ала отырып жазылған. Авторлар Мұхтар Әуезовтің шеберлігін әр қырынан көрсетіп, оның еңбектері арқылы ғылыми дәлелдеулерге көз жеткізді. Бес өзекті мәселені көтеріп, оны ғылыми тұрғыда дәлелдеп шығарды. Осы арқылы Қазақстанда болған кеңестік отарлауға көзқарасын, ұстанымын анықтап, ғасыр басындағы Мұхтар Әуезовтің азаттыққа ұмтылысын, ел тәуелсіздігі жолындағы жанкешті еңбегін, өлкедегі қоғамдық-саяси ойларын жаңа қырынан қарастырды. XX ғасырдың 20–30 жылдарына қатысты деректерді талдау барысында кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің қазақ қоғамының дамуына кері әсерін анықтап, Алаш Орда қозғалысы, қайраткерлік, ұлтшылдық туралы шынайы дәйектер, тың тұжырымдар беріліп, автор шығармашылығы негізінде түйінделді.

Кілт сөздер: Мұхтар Әуезов, талқы, заман, ел, тарих, жер, талант, ұлт, Алаш, халық, қазақ, тәуелсіз ел, әлемдік мәдениет.

Тұрсын Жұртбай өзінің «Талқы» атты еңбегінде қазақ ұлтының тағдыр тәлкегі, қазақ тілінің құлдырауы мен дамуын, қазақ зиялыларының сынға түсіп, ондағы олардың баз кешкен өмірін тағдыр мен тарих талқысына салып талқылайды. Бұл еңбек бес бөлімнен құралған. Олар: 1. Тарих талқысы. 2. Ел талқысы. 3. Жер талқысы. 4. Талант талқысы. 5. Заман талқысы. Негізінен, бұл еңбекте Мұхтар Әуезовтің шығармашылық зертханасы кеңінен ашылған. Тұрсын Жұртбай бұл еңбекте әр тарау тоқталып, өзінше ерекше талқыға салу арқылы, Мұхтар Әуезовтің бейнесін, ғұмырын адамзатқа тың жақтан көрсетеді.

Қазақ халқының тарихына көз жіберсек, сонау Күлтегін, Білгеқаған, Тоныкөктен бастап жерін, елін, тілін, ділін қорғаудағы өшпес ерліктерге толы. Бесік жырынан басталатын ерлікке баулу дәстүрлері түркі халқына тән негізгі ырымдар. Халқымыздың бойындағы отансүйгіштік құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған заңдылық тұрғысынан да қарауға болады. Бұған дәлел көне түркі заманынан бастау алған патриоттық құндылық Күлтегін жазбаларында былай деп суреттеледі: «Елтеріс қағанның алғырлығы, еліне деген сүйіспеншілігі Күлтегіннің қанына ана сүтімен сіңді», – деген көне жазу қазақ халқының бойындағы ұлттық патриотизм сезімдері бүгін ғана пайда болған жоқ, ол ежелден-ақ туындап, дамып келе жатқан қасиет деуге болатындығын көрсетеді.

«Әркімді заман сүйреме, заманға жаман күйлемек, замана оны илемек», — деп Абай атамyz айтқандай, әрбір ұлттан шыққан тұлғалар бар. Олар — ұлты, тілі, жері үшін жандарын қиюға әзір жандар. Қазақ халқы әрдайым өзінің ақындарын, жазушыларын, ел ардақтыларын көзден таса қылмай, оларды тарих сахнасынан түсірмеген. Себебі халқымыз отар елдің қатарында болып, тәуелсіз ел болмағанымен, ешқашан рухани тәуелсіздікті жоғалтпаған, азат болуды мұрат еткен қайсар қайтпас халықпыз. Сол заманда «Алаш Орда» үкіметін құрған Әлихан, Ахмет, Міржақып, Мұхамеджан, Халел, Жаһанша сияқты тұлғалардың арқасында қазақ халқы тәуелсіз елдің дәрежесінде екі жылдай өмір сүрді. Қазақ елінің рухын тәуелсіз ұлт жеткізу жолына бүкіл арман-мұратын, қайратын, талантын тағдыр жолына салған бұл тұлғалар сол кездегі бастарынан кешіп жатқан қиыншылыққа қарамастан, сол заманның бостандық бейнелеріне айналған. Кешегі ешкімге бағынбай, елді хан билеп, көсем би билеген заман — киіз туырлықты қазақтың тарихында әркімге белгілі бір дәуір. Ол заман өтті. Одан бергі біздің хал бұлқынбай жатқа бағынудың жолында болды. Кең қазақ даласын әлденеше указ шайқалтып шықты. Көп өзгеріс, жаңалықтар болды. Әуелгі қазақтың халықтық қалпы неше толып, неше кішірейіп шым-шытырық түрлерге түсті. Әр түрлі указдардан шыққан өзгеріс халық бақытын мысқалдап, жылжытып, құлдық құшағына тастағалы әкелді. Неше рет қазақ халқы зынданның ернеуіне келіп қайтты. Бұл уақытта заман ол тұманды сейілтті. Енді қандай өзгерістер болса да, халық жоғалмайды, бақыт қайта оралып күліп қарайды, деген үміт Алаш жүрегін қуантып тұр. Бір жұрттың басынан кешкен әр түрлі дәуір, сол халықтың қалпына әр түрлі із қалдырып отыратыны тарих жүзінен белгілі. Бастан кешкен шабыншылық, бұзақы тентектік, батырлар, хандар заманы қазаққа өзге бір мінез беріп, халықтық қалпын басқа бір түрге түсірген. Заман талқысы: шабыншылық, бассыздық еріксіз сондай қылып отырса, кешегі өткен

ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін әділетшіл билердің заманы, жұрт мінезінде о да өзінше бір із қалдырды. Одан бергі, арты бүгінге дейін сейілмей отырған, ел қамқоры басшыдан, берекеден, тәртіптен, намыс-қайраттан айырылып, құлдық пен зорлық арқанында матаулы болған заман, тағы да басқа түрлі із тастап, келешектегі жұртшылыққа өзгеше бір рухты бұл да беріп кетіп отыр. Сол кезеннің ұлттық азаттық аңсап жүрген, азулы да арқалы, оқығандардың ішіндегі «үмітісінің бірі» жиырма бір жастағы Мұхтардың мынадай сөздері бар: «Әр адамның туып өскен елі, жасынан жаттап өскен ғадеті, анымы, тұрмыс қалпы – сол адамның, ақыл, мінезіне із қалдырмай тұрмайды. Бұл қалдырған із – көңілге кіріп, ерікті билеп, әр адамға өзінің елін сүйгізіп, елдігін іздетеді. Елдікке келген қауіпке — оқыған, оқымаған бірде күйініп, қарасысына бірдей шығады. Елдігі аман қалуы үшін екінің бірі бейнетке, өлімге, иә, басқа түрлі жазаға шыдап кететінін тарих жүзінен көріп отырмыз. Ерте заманнан бері болып келе жатқан бес-он, жиырма-отыз жылдық соғыстардың бәрінде болатын екі-ақ түрлі мақсат бар. Бір мақсат — бір жұртты жем қылу; екіншісі – елдіктен айырылмау, өзгеге жем болмау... Жеңіп алған жұртына жеңген ел не істейді?... Алдымен, торыған елдің дінін қақпайға алады, бұдан соң ғұрып-әдетін араластырады, артынан аламыштап жүріп тілін жоғалтып, елдің белгісін күңгірттендіріп, ақырында, бір ұлтты жұтып кете барады. Әрине, бұл айтылғандай болып жұтылып кететін қандай ел: мәдениеті төмен болған ғана ел. Бұлай болғанда мәдениет жүзінде төмен болған елдің дүние жүзінен жоғалатын зор себебінің бірі – осы. Бұдан басқа, жолына жалпақ ел болып жанды қиып отырған сонша қымбатты елдіктің жоғалуына тағы бір үлкен қауіп бар. Ол – елдің өсімі азайып, өлімі көбейіп, ақырында өліп таусылуы... Міне, осы аянышты халдың барлық белгісі қазіргі уақытта қазақ ішінде де білініп келеді» [1; 77].

Ұлт мәртебесін дүние жүзіне танытқан тұлғаның бұл сөзі ішкі дүние тербелісінен шыққанын және елінің тағдыры үшін алаңдаулы екенін байқауға болады. Бірақ халық арасынан Мұхтар Әуезов сияқты тұлғаларға қарсы шығып айып таққандар да бар, себебі халықта Сталиннің жеке басына табынушылық және оқыған азаматтарды жау санады. Оларды мазақ қылып, дәрежесін түсірумен болды. Өкінішке орай, ұлтының мүддесінен, жеке басының намысынан, ұрпақ алдындағы парызынан лауазым мен марапатты жоғары қойған можантопай, қолтоқпақ, исалмастардың желіктіруінің кесірінен «қуажактың» жағы сембеді, керісінше, тісін-тісіне басып, үш жылдың ішінде қазақ ұлтының мәйегін ірітіп тынды. Шын мағынасындағы ұлт көсемдері — «Алашорда» қайраткерлерінің бірі қалмай қамауға алынды. Қазақтың көшпелі экономикалық қарым-қатынасы бұзылып, шаруашылығының шаңырағы ортасына түсті. Халық қамын ойлайтын қайраткерлер қудаланды. ұлттық мәдениеттің тамырына балта шабылды. Ұлттық демейін, кәдімгі мемлекеттік мүдденің өзі аяқ астына тапталып, халықтың ортақ қазынасы «жалаң айғайдың» құрбандығына шалынып, талан-таражға түсті. Ақырында қазақ елін орыны толмас қасіретке душар етті [1; 84].

Ұлтты ішінен аздыру, олардың халыққа беделі бар тұлғаларын бір-біріне өшіктіру, біріне-бірі аңдытып, бірін-біріне жазалату, сол арқылы ұлттың бірлігін ыдырату-әлмисақтан келе жатқан жаһангерлік саясаттың сынақтан өткен ең «жемісті» әрі қауіпті тәсілі. Қазақтың қара жеріне кіндік қандары тамған қас батырларымыз Б.Момышұлы: «Ұлттық рух пен ұлттық патриотизм — бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті» — деп Отанға деген сүйіспеншілік оның әрбір азаматының жүрегінен туындауы керек деп жеткізсе, Ұлы Отан соғысының шегіне жете беріп, қаһармандықпен қаза тапқан Б.Бұлқышев: «Адал адам Отанын сүйеді. Адал, ақ жүрекке Отан анасындай. Отанның дегенін істеу — қуаныш, мақтаныш. Отанға деген махабатты бізде өлшеуге болмайды», — деп жүректің пәктілігі ғана Отанды анасындай қастерлеуге тәрбиелейтінін айтады. Отанға деген сүйіспеншілігін сөзбен емес, іспен дәлелдей білген «өз заманының батырлары» да арамызда жүр.

Ең қасиетті де киелі күрес – рухани бостандық пен рухани тәуелсіздік жолындағы жан қасымы, ең жауыз және ең қастаншықпағыр саясат – бір ұлтты екінші ұлттың рухани тәуелді етуіне бағытталған саясат. Саяси, экономикалық, шекаралық тәуелділікке ұшыраған ұлт – құрып кетудің қауіпі төнген ұлт. Ал, осыған қоса рухани тәуелділікке ұшыраған ұлт – құрып кетуге бет алған ұлт. Саяси, экономикалық, шекаралық тәуелсіздігі бар, бірақ та рухани тәуелді ұлт – құрыған ұлт. Өйткені оның санасы тәуелсіз ұлттың санасы емес, Абай айтқан, түйсігінен ұйыған «көп айтса көндіге» көндіккен «баспақтың» көндімі. Туған халқын көксеген азаттығына жеткізген ұлы күрескерлер де басыбайлылық пен бостандықтың психологиясынан құтыла алмаған. Бұған Мұхтар Әуезовтің Дж. Нерудің «Индияны тану» атты кітабындағы: «Индияның бүкіл болмысы менің қанымда қайнап тұр, оның бойындағы құбылыстардың барлығы менің жан дүниемді қатты тебірентеді. Сонда да мен өз еліме, оның бүгініне, өзім байқаған өткеннің сарқыншақтарына жаттың көзімен және сондай

жеккөрінішпен қарадым. Мен өз елімді батыстың көзқарасы арқылы таныдым және кәдімгі достық пейілдегі еуропалық оған қалай қараса – мен де солай қарадым... Өйткені менің елімнің тарихы ағылшындардың көзқарасымен жасалған тарих еді», — деген тұсына көк бояулы қарындашпен: «Менің халқымның да тарихы солай жазылды», — деп белгі қойғаны дәлел [1; 5].

Ұлттың ұлт болып қалыптасып дамуы үшін ұлттық құндылығымыздың маңызы ерекше. Ұлттық құндылыққа ұлтымыздың мәдениеті, әдебиеті, өнері, музыкасы, спорты, салт-дәстүрі жатады десек, қазақта «ата қоныс» деген ұғым бар. Яғни, «ата қоныс» қазақ үшін киелі жер болып саналады және осы көшіп-қонып жүрген жерлерінің тауы мен даласы, өзен мен көлдері, орманы мен құмы қазақ халқының аңыз-әңгімелеріне, өлең-жырларына, шығармашылығына арқау болған. Соның негізінде қазақ халқы өз алдына тәуелсіз мемлекет болып өмір сүргенде оның тілі, мәдениетімен қатар әдебиеті де қалыптасып дамыған. Біздің ұлттық мұрамызда халықтың ғасырлар бойы басынан өткерген тарихи тағдыры, арман-мұраты, мұң-мүддесі жатыр. Ұлт пен тіл ешуақытта ажырамайтын, бірімен-бірі кірігіп, бөліп алуға болмайтын нәрсе. Ұлттың ең негізгі қасиеті – қабілетінде, ал қабілет ойлаумен байланысты, өз кезегінде ойлау деген нәрсені құрайтын – тіл. Осыдан тиісті қорытындылар жасауға болады. Ұлттың рухы тілдің мазмұнын рухтандырып тұрады. Рухсыз тіл тіл емес. Мысалы, дүние жүзінде жасанды тілдер бар. М. Әуезов «Отан — анам. Отаным, сенен аяр жаным жоқ, сенен іскер күшім жоқ», — дейді. Ал, В.А.Сухомлинский: «Отан — өз бесігің, өз үйің, өз бесігіңді ұмытпа», — дейді. К.Г.Паустовский: «Адам жүрексіз өмір сүре алмайтын болса, Отансыз да өмір сүре алмайды», — дейді. И.С.Тургенев: «Отансыз бақыт жоқ, кім-кімнің де тамыр жаяр топырағы — туған жер», — дейді. Ал, Ж.Ж.Руссо: «Ең зор ізгі ерліктерді Отанға деген сүйіспеншілік туғызған», — дейді. Ф.М.Достоевский: «Өз Отаныңның мүддесін қорғап, өміріңді құрбан етуден асқан асыл мұрат жоқ», — дейді. Л.Н. Толстой: «Отан халықтың өткені мен бүгіні және келешегі», — дейді. Осындай небір ұлағатты, қасиетті сөздер көзі ашық, көкірегі ояу азаматқа рух берері сөзсіз. Ұлттық рухтың ең бір абыройлы қызметі — тілді рухтандырады. Тілдің рухты бойына сіңіріп алып, ұлттық дүниетанымдық, психологиялық, басқа да толып жатқан ұрпақтан ұрпаққа беріліп жататын қажетті қасиеттерін бойына жинаушы, кезең-кезеңімен кейінгі ұрпаққа жеткізуші құралға айналатын себебі де сондықтан. Ұлт пен тілді ажырату мүмкін емес. Осы пікірмен сабақтас классик-жазушы Мұхтар Әуезов: «Бұл дәуірде өз тілін, әдебиетін білмеген, қадірлемеген адам толық мәнді интеллигент емес деуге де болады, себебі ол қандайлық мамандық білімі болса, рухани ой-тәрбиесінде сыңаржақ азамат болады. Тегінде, қай мамандық саласында жүрген адам болса да, шын интеллигент дәрежесіне жету үш әдебиетті білу жалпылығы ортақ шарт. Ана тілінен бірнеше жағдайлар себеп болып ажыраған ел «азған» ел атанып, кейіннен аты өшіп, ұрпақтары бұршақша бытырап, қардай еріп, құмға сіңген судай дерексіз жоғалып кеткенін тарихтан кездестіруге болады. Ондай сормандай ел бұрынғы кезде аз болмағандығына тарихта дәлелдер аз емес», — дейді.

Азаматтың, ұлттың, тұлғаның, таланттың, әр пенденің рухынан қасиетті және мәңгілік күш жоқ. Дүниенің тұтқасы да сол рух. Рух өлген тұстан, рухани тәуекелдікке телінген сәттен бастап адамзат – ақыл-парасаттың дербес шешімінен, ұлт – тәуелсіздігінен, тұлға – дара ойлау жүйесінен, талант – танымнан, адам – ар-ождан бостандығынан айырылады. Алланың қолындағы аманатқа берген жаныңның өзі кеудеңе қонақ таппайды, күштінің шеңгеліне ілінеді. Ал рух еркіндігінің көрінісі – рухани мәдениет, өнер, әдебиет болатын. Әдебиетті адамдар ұмыта бастады. Ұлт зиялыларының кітаптарын ашық алаңда өртей бастады. «Дүние астан-кестен болды». Өмір де, өнер де тығырыққа тірелді. Не істеу керек? Ұлттың рухын өлтірмей, жанын қалай таза ұстау керек? Бұл қатты ойлантты.

Соның нәтижесінде «Алқа» атты әдеби үйірме құрудың қажеттігі туралы. Сондықтан да ұлт ақыны Жүсіптің айтқаны осы еді: «Қазақ әдебиеті тоғыз жолдың торабында тұрды. Артында бір жол, алдында мың жол. Мың жолдың ішінде өзен өрлегені де, шөліркегені де, барса – келері де, барса — келмесі де бар. Қазақ әдебиетін мынау мың жолдың тарауына алып келіп, аңыртып тұрған тұрмыс. Аңырып тұрған тұрмыс қазақ тұрмысы орыс тұрмысымен, орыс тұрмысы арқылы еуропа тұрмысымен соқтығуы; қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінің екпініне, орыс әдебиеті арқылы еуропа әдебиетінің екпініне кез келуі «тас пен жапалақтың» кез келуі. Жапалақ өлмек. Әрине, қазақ тұрмысы қирамақ, әрине, қазақ әдебиеті өртелмек. Бірақ бізге молда болатын Еуропа әдебиетінің өзі де бір молда емес, мың молда. Алыстағы анау Еуропаны қоялық, көршіміз орыс әдебиетін алалық. Оның да өткен дәуірлерін бүркеп, осы күнгі дәуірін алалық. Осы күнде пролетариат төңкерісі дәуірінде кеңес өкіметінің өзінде орыс әдебиетінің мың бағыты бар. Бәрінің жалауы – қызыл, ұраны – төңкеріс, алды – ортақшылдық сықылды... Алайда искусство, ән – оның бір саласы. Әдебиет туралы түрлі бағыттың (өзінің. — Т.Ж.) бір ұғымы бар. Искусство бар, ән болмақ деген бағыттан бастап, искусство жоқ, ән

болмақ емес, бұрын болса да бұдан былай болмақ емес, болуға тиісті емес деген бағытқа шейін бар. Оның ішінде біз дүние астан-кестен болған заманның адамымыз. Жұмыр жердің бетіндегі шірік қауды өртеп, өрттен шығару үшін қылыш, найзаны қолдан түсірмей, майданда жүрген әскердейміз. Әйеліміз де, еріміз де саясатшылмыз, шаруашылмыз, әдебиетшілміз, тегіс әскерміз. Әскер болуға міндеттіміз. Төңкеріс ісі осыны тілейді. Тұрмысы да осыны тілейді....» [1; 229, 230].

Олардың мансап жолында тағдырдың тәлкегіне ұшыраған жазықсыз жандардың көз жасы мен қасірет уайымы, аштан қырылғандардың қураған сүйегі, атылып-асылған, қудаланған ұлт қайраткерлерінің өзекті арманы мен өкініші өксіп жатты. Мансұр Ғатауллиннің: «Мен халықтың жауының жауымын!» — дегендегі емеуірін танытқан пенделері солар еді. Алаштың азаматтары елі мен жерінің мүддесі үшін түрмеге түсіп, азап тартып, қалайда халқына төніп келе жатқан апаттан құтқару үшін жанталасып жатқанда олар: «Жасасындатып!» жатты. Бұл ұлтты, ұлттық тұлғаны жаныштау майданының басы ғана болатын. Ол майданда олардың өздері де тағдырдың диірменіне түсіп, «ұлы құрбандыққа» шалынды. Сол үшін бұларды аяудың да, қорғаудың да қажеті жоқ. Себебі ұлты үшін басын өлімге тіккен Әлиханнан, Ахметтен, Міржақыптан, Мұхамеджаннан, Халел Досмұхамедовтен, Халел Ғаббасовтан, Телжаннан, Мағжаннан, Жүсіпбектен, Жаһаншадан, лауазымы мен жасы өздерімен қатарлас Смағұлдан, Әлімханнан, Елдестен, Ыдырыстан, Даниалдан, Кәрімнен, Жалаудан, Сұлтанбектен, Тұрардан, Мансұрдан, Ғабиттен ешқандай артып тұрған қасиеті мен қадірі жоқ еді. Қарғауға болмайтыны — олар өз заманының жалдамалы құлы болды. Саясатқа азаматтық көзқарасын қорғау үшін араласқан жоқ, тек қана керек кезінде ұрымтал тұстан табылып, жазалау машинасының дөңгелегіне ілініп кеткен қатардағы пенделер ғана. Биік ақыл-парасат, үлкен мінез, ірі қимылдың адамдары емес, жай ғана реттеушілер болатын. Тек басты назарда ұстайтын мәселе — олардың іс-әрекетін ашық та батыл талдап, тарихи сабақ ретінде ұрпақтың назарына ұсыну парыз.

Тарих өткелі — қатерлі өткел. Ал ұлттың басын қатерге тігіп, қайта-қайта тағдырдың талқысынан өткізуге ешкімнің де қақысы жоқ. Қазақ ұлты өзінің қадым заманнан бергі тарихы арқылы тәуелсіз ұлт ретінде өмір сүруге толық қабілетті ел екендігін дәлелдеді. Өзегін өртеген рухани басыбайлылыққа да басын имеді. Отарлаушы патшалық және коммунистік жаһангерлер ұлттың жүрек отын өшіруге өршелене тырысса да, рухани бостандығын сақтап қалды.

Өр ұлт, мейлі, ол үлкен болсын, кіші болсын, мәңгілі болуды қалайды. Және бұл — оның табиғи құқығы. Ал, бұл үшін сол халықтың тілі өз топырағында тамыр бойлап, өмір сүруге тиіс, ол оның қасында өзге тілдер де онымен қатар көркейіп гүлдене беруі керек. Тіл болмаса, халық өзінің ойын, сезімінің бүкіл дүниеге деген көзқарасын жеткізуге дәрменсіз. Тіліміздің мемлекеттік дәреже алуына байланысты қазіргі кезде практикалық жағынан да, теориялық жағынан да көптеген нәтижелерге жетіп жатырмыз. Тіл халықпен бірге өмір сүріп, дамып келеді. Себебі әр ұлттың тілі — оның бақыты, тірегі. Кез келген ұлтты қалыптастыратын орта — оның ұлттық мектебі. Сондықтан қазақ мектебінің тағдыры — ел тағдыры. Ұлтымыздың болашағын ойлаған Алаштың ардықтылары мұны әрқашан ескертіп отырған. Қазақ халқының ұлы перзенті Мұстафа Шоқай: «Ұлттық мәдениеттен жүрдай рух пен тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жақтайтын пайдалы азамат шықпайды», — деп, ұлт болашағын ұлттық мектепке, ұлттық рухта тәрбиелеу керектігін көрсеткен.

*Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ ардың
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың.
Алтын күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз, бабам тілі, сен қалдың! —*

деп қазақтың көрнекті ақыны Мағжан Жұмабаев жырлап өткен. Осы бір өлең жолдарын оқи отырып, шынында да, ұлттық тіліміз — қазақ тілінің үлкен тарихы бар екеніне көзіміз жетеді. Бабаларымыздан асыл мұра болып қалған ана тіліміздің сақталып, кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалу үшін қаншама тер төгіліп, қаншама еңбек етілді десеңші!

Тағдыр деген не? Көптеген адамдар тағдыр деп адамға алдын ала жазылған өмір деп ойлайды. Адамның тағдыры — Алланың шығармасы. Адам өмірге келгенде маңдайына тағдыр жазылады. Адамның өміріндегі барлық болатын оқиғалар алдын ала белгіленіп қойылған, тек уақытын ғана күту қажет, сондықтан да қарапайым адам өз еркімен мұны өзгерте алмайды. Егерде кейбір адамдардың сөзіне сенсек, тағдырға сенудің қажеті жоқ, біз тарихқа сенуіміз қажет екен. Бірақ дүниеге шыр етіп келгеннен бастап біздің тағдырымыз жазылады, ал тарих адам болмысының өткеннен кейін немесе оқиға аяқталғаннан кейін жазылады. Тарихты біз өзгерте аламыз және қайтадан жаза аламыз, ал тағдырды біз өзгерте де, жаза да алмаймыз. Тарих деген не? Тарих біздің ата-бабамыздың, ұлтымыздың, тіпті мемлекетіміздің хронологиялық шеңберіндегі өмір сүрген уақыты, тұрмыс-

тіршілігі, қоғамдағы орнын жазады. Тарих кейде шындыққа үйлеспейді де, себебі оны айқындайтын дәлел де болмайды. Өйткені ол өткен оқиға және оның болған-болмағанын тек жазған адам ғана біледі. Өмірдегі ең қиын нәрсе — ол тарих талқысы. Себебі тарих — әділетсіз. Адамзат тарихында қаншама оқиғаны бастан кешіп, елеулі із қалдырған қолбасшылар болды. Олардың барлығы өз замандарында қоғамдық құрылысты өзгертті. Бірақ солардың кейбіреулерін біз қарғыс айтып, жек көрсек, кейбіреулерін даңқын көтеріп ұлықтаймыз. Тарихқа үңілсек, олардың барлығы да өз дегендеріне жету үшін қаншама қан төгіп, бүкіл дүние жүзін басып алу мұраттары болды, бірақ олардың кімнің қаншама қан төгіп, ұлыстарды жойғаны тарихқа беймәлім нәрсе. Тіпті қазақ халқының ұлттық намысына тиетін бұралқы деректерде бар. Кейінгі ғасырларда отарлаудың кесірінен қаншама ұлт өз тарихын, ата-салтын ұмытып, өзге ұлтқа еліктегені де бізге тарихтан анық. Бұл дегеніміз — отарлаушыларға деген бағынушылықтың пайда болғанын айтпай ма? Сонда бөрінің ұрпағы, түркілерден тараған қазақ ұлтының қайсарлығы, бостандықта, еркіндікте өмір сүрген тектілігі қайда қалды?! Тарих талқысына түскен Шыңғысханның Шағатайынан тараған — Чаадаев, Жошының жалғасы — Кенесары да, тіпті империялық көзқарасқа қарсы шыққан Бекмаханов пен Әуезов те тағдырға да бас иеген, тарихи теріс көзқарасты да мойындамаған. Бірақ ата-бабамыздың ерліктері, жасаған үлкен істерінің өзі бізге тек қана аңыз-әңгіме, жыр ретінде жетіп отыр. Бұл жайлы М.Әуезовтің мынадай сөзінен байқауға болады: «Бұл дәуірдің сол кездегі жұмбақ күнге жеткен елдің алдында тұраған күзден, алдында тұрған қайғылы күнінен қорқып, қобалжып тұрып... Не болса да артқа қайтар күн жоқ. Өлімге кетсе де, алға кететін болған соң – артқы бостандық, бірлік күніне қоштасқан мезгілінің...» — әдебиеті ғана жетті», — деген [1; 9].

Әрине, тағдыр тарихқа үкімін жүргізе алмайды. Бірақ сол тарихты жасайтын тағдыр болып табылады. Тарихи талқы тарихи көзқарастан пайда болады. Тарихи көзқарас қана тұлғаның бейнесін тағдырдан арашалап, дұрыс баға беруі арқылы ғана шындыққа ұласады. Тарихи тұлға деген көзқарас тарихқа деген көзқарас болып табылады. Өз тарихына өзі баға бере алмаған ұлттың саяси, әлеуметтік, рухани өмірінің толыққанды толысуы не ғайбыл. Әсіресе ұлт тарихына қатысты танымдық «ақ таңдақ» өте шетін мәселе. Өзге елдің құрамында болған қазақ халқы мойынұсынуға мәжбүр болғанымен, өз тарихын ұмытпады да, соның ішінде де тағылық қасиетті сақтап қалған азаматтарымыз бостандықты аңсады, соған қолжеткізуге күресті және қолжеткізді. Мысалға, «Алаш Орда» қайраткерлері қазіргі Қазақ мемлекетінің қалыптасуына ықпал етті десек, қателеспейміз. Себебі олар болмаса әлі күнге дейін жер, экономика, тіл туралы ұйытқы таба алмас едік. Сол кездегі Ресейдің заңсыз әрекеттерін ешкім әшкерелей алмағанын және ол туралы тек азулы азаматтар ғана турасын айтып, ашық хаттар жолдаған болатын. Келісімге келгендерімен, Ресей үкіметі әрдайым өз келісімін бұзып, сөздерінен тайқып отырған болатын. 1837–1847 жж. көтеріліс Кенесары мен Ақ патшаның келісімнің бұзылуынан болғандығын тарихи деректер дәлелдейді. Қазақ хандарының тұстарында келесім жүргізіліп, азаматтық мойынұсынбаушылық, Ұлттық тұтастық болған, бұны зерделей алмаған ғалымдардың сөздерін растап, дәлелдеген Мұхтар Әуезов болатын. Ең алғашқы осы мәселені көтеріп, көркем шығармасы арқылы ұран көтерген осы тұлға еді. Ұлы жазушы, ғалым, қоғам қайраткері М.Әуезовтің көркем мұрасы біздің төл әдебиетіміздің ғана емес, бүкіл адамзат мәдениетінің де бағалы жетістігі екені тарихи шындық. Кейіннен бұны заң жүзінде дәлелдеген Ә.Бөкейханов болған. Ұлтымыздың жаңашырларының тағдыр тәлкегіне түсуі бекер емес. Олар бостандықты, ұлт азаттығын аңсағандары үшін тарих талқысына түсіп, тұлғалардың тұншықтыруына тап болды. Үкіметке қарсы шыққандар түрмеге қамалды, итжеккенге айдалып, өлім жазасына да кесіліп жатты. Әуезов дегенде ең алғаш ойымызға оралатын, санамызға сәуле беретін не нәрсе? Сергей Есенин өзінің бір сөзінде: «Енді қалған өмір тарихым – менің өлеңдерімде», — дейді, сол сияқты, Мұхтар Әуезов өз шығармаларында өзінің өмір тарихын, адамдық табиғатын, халықтық қасиетін өзінің кейіпкерлері арқылы шыңдап жеткізе білген. Әуезовтің тағдыры, Әуезов заманы оның шығармаларында көрініс тапқан. Мұхтар Әуезовтің заманын білгіміз келсе, Әуезовті таңығымыз келсе, оның шығармаларын өзімізге серік қылу қажет. Оның тума талант иесі екенін жиырма жасында жазған «Адамдық негізі — әйел» деп аталатын публицистикалық мақаласында елдік, мемлекет, халық туралы орнықты ойлар мен пікірлер білдірген. «Ел боламын десек — бесігінді түзе!» деген сөзі әлі күнге дейін мәнін жойған емес. Қаламгер жазушы — халықтың ортақ ұлы, суреткер ұлт тілін түгел тексеріп, жіті екшелейді. Өзге адам байқамаған, байыптамаған қазынаны аршып, қалың көпшіліктің кәдесіне асырады. Жансызға жан, топасқа түйсік бітіреді. Сансыз ғасырдың шындығын шежіредей паш етіп, ұрпақты ұрпаққа жалғастыратын – тіл. Заманның тамыр соғысын тап суреттеген Мұхтар Әуезов повестерінде әлеуметтік салмағы зор. Алаштық рухты

танитын елдік сөзді Мұхтар Әуезов дербес үнімен повестерінде тереңнен қозғаған. Жазушы «Қилы заман», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Көксерек» повестерінде саяси, әлеуметтік жағдайларға лайықты баға беріп, оқырман санасын қайсарлана жігерлейді. Елдік өрлеу идеясы — бұл шығармалардың түп қазығы. Әр адамның өзіндік тағдыры болатыны сияқты, әр кітаптың өзіндік тағдыры болады. «М. Әуезов зор тарихи-әлеуметтік оқиға өткен жердің табиғи әсемдігіне тамсану арқылы соншама байлықпен ырысқа ие болған халық өміріндегі ілкі дәуірге сабақтас ерлік пен күрес нәтижелерін алдағы қатыгез әрекет пен салыстыру тәрізді апперцепциялық үрдістердің сілемінен де хабардар береді» [2; 13].

Табиғаттың тауқыметін ерте тартқан қуатты емендер қашанда шыдамды, дауылға қарсы қасарысып тұрып алады. Сол сияқты Мұхтар да сан шайқалып барып қайта қалпына келді. Бірақ жапырағын желге тонатқан жапандағы жалғыз түп ағаштай айналасы үңірейіп бос қалды. Қатарлас құрбы-құрдастарының сиреп қалғанына өкінген Виктор Гюго: «Мен қазір өзімді-өзім бірнеше рет қатарынан оталған ормандағы аман қалған ағаш сияқты сезінем», — деген екен. Бұл сөзді Мұхтардың да өзіне қарата айтуына болатын. Ешқандай әсірелеусіз айтылған шындық ретінде қабылданар еді. Сондықтан да шығар, көпке дейін көңіл сарайы құлазып, қоңылтақсып жүріпті. Ол да бір өткен өмірдің татқызған кермек дәмі. Мұхтар Әуезов өзінің «Хан Кене» пьесасы үшін ұлтшылдық деген айыппен 30 жылдай сергелдеңге түскен болатын. Мұхтар Әуезов қалың қауымға «Алаштың» тірі көзі, ұлттық рухтың бейнесінде жүрген тұлғаның өзі тұлғалық сынға түсіп, айыпталды [1; 71]. Өкінішке орай, заман мен тағдыр талқысы мұнымен аяқталмады. Мұхтар Әуезовтің «қазақ ұлтшылдарының контрреволюциялық астыртын ұйымына» қатысқандығын дәлелдей алмаған «идеологтар» 1943 ж. Мұхтар Әуезовті ресми түрде ақтауға келісімін берді. Бірақ араға төрт жыл салып бұл «сыбағаны» Әуезовке тағы да тартты. «Демек, біздің бас бостандығымыздың өлшемі — тікелей түрмеге түспегенімізбен ғана өлшенеді: соның өзі өзімізді толық азат адамбыз, не істесек те өз еркімізбен істедік, не ойласақ та ерік өзімізде деп алдарқатуға жетіп жатыр... Бірақ та, менің бас бостандығы туралы түсінігім бұған керісінше аса қуатты, тегеурінді де төзуге болмайтын ызалы идеямен тікелей байланысты, менің бас бостандығымды қылмысты әрекеттерді жүзеге асыру үшін пайдаланып отыр және ол тек қана өшпенділікті өршітуге қызмет етуде, бұған мен де сондай сезіммен жауап беруге мәжбүрмін», — деп П.Я. Чаадаев айтқандай, Әуезов те рухани тәуелсіздіктен құтылу үшін өзінше ақыл-ой қайратымен қарсы тұрды. Бұл оның тағдырлы ғұмырындағы ең ауыр талқы еді. Мұхтар Әуезов сыни тұрғыда өз шығармаларын ақтап, дәлелдік сөздер пайдаланып, өз пікірінде көркем шығармаларды жазды. Ол басынан қаншама сын өткеріп жүрседе, рухани күресін тоқтатқан емес. Ұлттық тілді, ұлтты сақтап қалу Мұхтар Әуезовтің басты ойы болған, оны біз оның нақыл сөздерінен біле аламыз. Мысалға: «Шешендік нақылдар мен толғаулар — ата-бабамыздың қалдырған сөз сарайы, тіл маржаны, ақыл — ойдың дариясы, келер ұрпаққа айтып кеткен кір шалмас ғұмырлық өсиеті» [2; 309].

«Мұхтар Әуезов – сарқылмайтын, бітпейтін, жасарып, жаңғыратын өмірдің өзіндей, жапырағы мәңгі жап-жасыл, жалғаса беретін құбылыс», — деп Рымғали Нұрғалиев айтқан [3]. Сондықтан да уақыт өткен сайын қаламгердің ұлылығының тың қырларын ашып, жаңа сырларына қаныға түсейік. Халқымыз таланты, болмысы бөлек дарындыларға қашан да кенде емес. Әр заманда да ел көшін алға сүйреген әр тұлғалы азаматтар болған. Сондай ерен тұлғаның бірі – есімін ерекше ілтипатпен айтуға болатын белгілі жазушы Мұхтар Әуезов. Бір сөзбен айтқанда, оның шығармашылық қызметінің барлық қырлары туралы егжей-тегжейлі айту қиын. Мұхтар Әуезов – қайта жанару мен өрлеу ауқымындағы тұлға. Мұндай алып тұлғалар қоғамның рухани өмірінің көптеген салаларында жарқыраған жұлдыз кейпінде көрінеді. Мұхтар Әуезовтің қазақтың дүниетанымы мен рухани дүниесін дамытудағы орны ерекше. Жазушының шығармашылығы – қазақ өнерінің кемелденуінің айғағы. Әлемдік мәдениетке қазақ халқы қандай көркемдік игіліктер қосты дегенде, ауызға алынар есімнің бірі – Әуезов. Егемен ел жағдайында ұлы жазушы мұрасына деген ілтипатымыз да осындай бір ұмтылыстың көрінісі болмақ. Ғасырлар бойы көшпелі тіршілікті бастан кешіріп, XIX ғасырдың бел ортасында жол айырығына келген қазақ өмірінің барлық әрі мен нәрін, сыны мен сырын, соры мен бағын теңдессіз тарихи тұлға Абай тағдыры арқылы әрі көркем, әрі түпсіз ой көзімен ашып берген суреткер туралы талай-талай ізденістер жалғаса бермек. Олай болатыны Мұхтар Әуезов шығармашылығы ғасырлық өлшемдердің аясына әлдеқашан-ақ именбей енгеніне күн өткен сайын көзіміз жетіп келеді. Қорыта айтқанда, автор «Талқы» ғылыми зерттеуінде Мұхтар Әуезовты тарих, ел, талант, жер, заман талқысына салып зерделеген.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жұртбаев Т. Талқы / Т. Жұртбаев. — Алматы: Қазақстан, 1997. — 365 б.
- 2 Рахманова Н. Әуезовтану дәрістері / Н. Рахманова. — Алматы: Кітап, 2010. — 355 б.
- 3 Нұрғали Р. Әуезов және Алаш / Р. Нұрғали. — Алматы: Жазушы, 1997. — 430 б.

К.А. Төлеубаева, Д.Б. Мусиева

Тема истории и судьбы в книге Тұрсына Жұртбаева «Талқы»

Материалом статьи стала научная работа Тұрсына Жұртбаева «Талқы». Авторы исследовали основные положения книги Т. Жұртбаева, которые полностью оправдывают и объясняют эстетические и политические взгляды Мұхтара Әуезова. В статье впервые предпринята попытка анализа книги Т. Жұртбаева в таких аспектах, как личность художника, специфика писательского мастерства. Особое внимание уделяется прогрессивным идеям Мұхтара Әуезова, ставшим причиной его гонений в 20–30-е годы XX века. Авторы отметили отрицательное влияние советской командно-административной системы на развитие казахстанского общества, поразмыслили о деятельности и национализме, описали положительное влияние движения Алаш Орды на развитие казахского языка, литературы и, в целом, культуры казахского народа.

Ключевые слова: Мұхтар Әуезов, народ, история, талант, нация, казах, земля, Алаш, обсуждение, страна, независимый народ, мировая культура.

K.A. Toleubaeva, D.B. Musieva

The topic of history and destiny in the book of Tursyn Zhurtbaev «Talky»

The article is based on the scientific research called «Talky» by Tursyn Zhurtbayev. With this article, we have comprehended all the exquisiteness of Mukhtar Auevov's personality through the works. On the basis of the labour he divided his research labour on five heads and proved in a scientific aspect, that all that is written in his histories are not far from truthful things. Throughout the essay, the author raised up five major issues, proposed solutions to them, and then proved their credibility in a scientific basement. The author has considered views about the Soviet colonization, thereby defining the principles and aspirations of Auevov's works toward the country's independence.

Keywords: Mukhtar Auevov, people, history, talent, nation, Kazakh, earth, Alash, discussion, country, independent people, world culture.

References

- 1 Zhurtbaev, T. (1997). *Talku [Talky]*. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- 2 Rakhmanova, N. (2010). *Auevovtanu daristeri [Auevov lessons]*. Almaty: Kitap [in Kazakh].
- 3 Nurgali, R. (1997). *Auevov zhane Alash [Auevov and Alash]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

A. Okay¹, M.K. Zhumabekov², Yu.A. Demyanova²

¹*State University, Istanbul, Turkey;*

²*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: merik.75@mail.ru)*

On the issue of loci communes in folklore studies

Modern folkloristics as an independent science solves a number of important problems: comprehends its subject, creates its own theory, and develops folklore research methods. The area of poetic style in folklore is essentially important among the specified problems. It covers various aspects of structural and figurative organization and artistic expressiveness of folklore works. The complexity of a research of these questions comes from the need of their consideration at the different levels of folklore poetry: mental (as an expression of national consciousness), verbal (as the component of the verbal text) and functional (as the method of performing practice). We do not claim to give inclusive solution of the problem; in this article the subject of our research is one of particular manifestations of folklore art style – loci communes or so-called «typicality» representing the poetic device which is the most widespread in the world folklore.

Keywords: folklore, loci communes, ceremony, metacode, genesis, semantics, typicality, animism, anthropomorphism, symbolism, methodology of folklore research.

The scientific literature devoted to the problem of loci communes in folklore is extensive enough. We do not aim to characterize absolutely all works in which loci communes are described in folklore. This task is challenging and not enough effective within one article.

In our opinion, it is more expedient to define the main tendencies, prominent aspects, urgent points of view, in the light of which loci communes were researched in folklore in different time. This position will allow us, remaining within the limits of historiographic material, present it not as the amount of diverse factographic sources, but as a progress of scientific idea in the solution of identified problem. In this respect, if necessary, we will consciously infringe the principle of source study chronology, as it is not essential for the selected approach in presentation of historic issues.

The review of research material in terms of chronology convinces that the problem of loci communes had been stated in the past centuries. Thus, in the second half of the XIX century, the collectors of the Russian oral folk arts, among which we especially point out A.F. Hilferding, V.V. Radlov, P.N. Rybnikov, G.N. Potanin, noted that the narrators had adhered to a certain «framework» in presenting epics, using «ordinary expressions». V.V. Radlov, who studied the epic tradition of the northern Turkic tribes, also notes that the narrator owned a fund of epic descriptions, and his art consisted «only in the clever combination of the ready pieces into one whole picture <...> he is able to depict one and the same picture with a few strokes, to depict it more thoroughly, or, blurring in small details, to begin a detailed description» [1; 16]. As we see, originally loci communes attracted collectors' attention only as a purely technical method of telling.

In the works of A.N. Vesselovskiy, the problem of loci communes was indirectly declared and solved to a certain extent. Developing the theory of psychological parallelism, its formulaic nature, A.N. Vesselovskiy explained the nature of loci communes by their content and forms of expression. So, he wrote: «...Near common places of living, correspondingly, the same phenomenon in the field of style developed: it became typical ... The singers had their own household songs – a reflection, sometimes frozen, of everyday life: the heroes are equipped in a certain way to fight, call each other to fight; sit at table together; this all is expressed by certain formulas repeating whenever the case demands it» [2; 210]. As we see, A.N. Vesselovskiy proceeded in his searches in the field of poetics and determined the content plane and expression plane of common places. The scientist's views will still play a role in the theoretical interpretation of common places, which we will witness in the further presentation of the material.

V.F. Miller, referring to the problem of loci communes in the epic, adhered to the views of A.F. Hilferding, highlighting the transitional and typical places of the epic. Simultaneously, V.F. Miller demarcated them according to their functions, noting the plot-forming functions of transitional places and ornamental functions of distinctive places. He noted: «In general, more changes are included in the description of the course of action, in the so-called transitional places. Often remembering only the general outline of the plot, the narrator introduces these or other details into the story, according to his own taste, using usually

ready-made images from the reserve of his memory, that is, transferring some trait he liked from one epic to another» [3; 16].

In his turn, M.N. Speranskiy, considering the problem of loci communes from the point of view of the composition and presentation by the narrator of the epic, revealed the genre-forming functions of common places: «For the singer the composition of the epic is reduced to the following: the plot, which he must master with the help of his memory, not repeating the essence of content, especially strenuously; then a typical, definite distinct figure of the hero or characters appearing in a number of epics, and therefore more easily retained in memory; finally, typical common places, the stock of which, at his discretion, is managed by the singer depending on of his artistic tasks. The melody of epic is also here, and is selected in the same way as typical places, from the stock of musical motifs at the narrator's disposal» [4; 17, 18].

The researchers at the beginning of the twentieth century also observed that the storytellers had a «stock of ready-made samples», a fund of common places, from among which they chose those that they considered necessary for that case. So, A.M. Astakhova notes that on the basis of common places in the process of improvisation new the texts of epic stories are created: «These epic formulas are the results of collective, artistic searches and polishing. Due to their repeatability, these general pictures selected by the masters of epic creativity are remembered more easily than other parts of the epic. «Common places» formed the fund of ready-made images, which helped the storytellers to recreate the acquired epic, as well as create their own, new editions of the stories and add new epics» [5; 192]. Thus, A.M. Astakhova reveals the technical function of loci communes.

Therefore, we see that the scientists of the late nineteenth and early twentieth centuries note two constituent parts of the epic text, transitional places and typical places. As it turned out, by «transitional» the researchers understood more voluminous formations, according to our hypothesis – common places, and by «typical» – formulas. The scientists intuitively understood that there had been two constituent parts of the loci communes, which were delimited by the signs of transitivity and stability, by their functions in the plot and style of the folklore work.

The hypothesis put forward by the scientists of the nineteenth century was confirmed by the further development of science. Thus, N.P. Andreyev notes that common places consist of smaller entities: «Common places are repeated only in basic features, while details vary with singers, each in its own way. Besides, the combinations of these ready-made formulas are different from the rest of presentation» [6; 21]. Proceeding from this provision, the common place consists of «variable details», «combinations», that is, according to our hypothesis – formulas. N.P. Andreyev delimits the volume of common places and formulas and notes that «the common place» is formed from ready-made formulas. As we can see, A.F. Hilferding's concept of transitional and typical places finds its continuation, but with each new research it is supplemented, corrected and refined.

Thus, P.D. Ukhov, who dealt specifically with the problem of «typical» places, came to the conclusion that the narrators did not memorize the «typical» places when mastering epic stories, but as a result of frequent repetition of epics they produced a fixed text of typical formulas specific to each narrator. Thus, «typical» places of one narrator, as a rule, acquired strictly chased verbal design» [7; 98]. As you can see, P.D. Ukhov supplemented A.F. Hilferding's position about typical places, and gave a more precise and capacious concept of «typical formula». In addition, he notes that «typical» formulas still are not sung in the same way, but depending on the content, the formulas of one narrator in different subjects can be modified. Consequently, loci communes are, according to the scientist, the criterion for distinguishing the creative manner of the narrators.

P.D. Ukhov for the first time considered the problem of common places as a means of passportizing the epic. He has come to the following conclusions:

«Because of frequent repetition of epic, the story tellers of all categories usually produce the fixed text of typical formulas. These formulas are specific for a certain narrator, different from those of other narrators. These formulas developed by the narrator are used in all the plots they perform (in those plots where they are needed during the course of the action).

Depending on the content, the formulas of one narrator in different scenes can be modified, but usually the distinctive features of these formulas are traced everywhere» [8; 136-137]. Therefore, each storyteller has his own formulas worked out, that is, their ready stock. They point at the plot-forming function of common places.

Recognizing the merit of P.D. Ukhov in solving the problem of loci communes as a means of epics passportization, we should note that the scientist does not give a clear definition of typical places and does not distinguish between typical places and formulas, which, most likely, was not the task of his research.

This «fuzziness» in the delimitation of concepts is also traced in the further development of folklore studies. Thus, N.S. Smirnova in her monographic study «Kazakh folk poetry», solving the problems of the Kazakh epic, noted along with loci communes – typical places, common places, as well as traditional epic clichés, typical formulas – all related to one and the same poetic reception. N.S. Smirnova, in addition to the structure-forming function of common places, reveals the genre-forming one: «... the composition as well as the structure of the images of the hero and other epic characters is associated with the heroism of reality characteristic of the epic: with the hero's exceptionality, with the grandeur of events. They stand out and are shaded by «loci communes», that is, typical, and, therefore, stable descriptions and habitual repetitive plot situations. Typical or common places adorn the appearance and behavior of the hero, give them significance» [9; 73].

The researcher of the Kazakh heroic epic A.S. Orlov notes that «certain expressions, metaphors and even entire episodes are identical or almost identical» [10; 26]. As you can see, the scientists pointed to the fact that common places and formulas coexist in folklore, but they did not distinguish between these concepts, at least, they did not set such a goal. Thus, E.A. Kostyukhin distinguishes short and detailed formulas in fairy tales. The researcher establishes that along with the formulas there are broader, more developed formulas: «Traditional formulas incorporate national ideas about the beauty of people and objects, about the human character. They are concise and contain an extremely general evaluation of objects and phenomena, highlight the most characteristic features. However, the Kazakh fairy tale contains not only short formulas, but wide detailed descriptions» [11; 211, 212].

Developing the narration theory on the materials of the art of Central Asian epic singers, V.M. Zhirmunskiy, relying on the experience of the Russian scientists, investigated the problem of the relationship between tradition and improvisation, traditional-typical and individual-creative principle in the living and rich epic art. Solving the problem of improvisation and creative memory, V.M. Zhirmunskiy singles out common places and formulas that are creatively implemented in the text of the narrator. They serve as a means of preserving the epic tradition; they are components of the epic memory of the narrator. In addition, the researcher delineates the common places and formulas by their functions, revealing the structure-forming functions for common places and the stylistic function for formulas. Hence, he writes: «The singer does not sing a learned text, he improvises, at least partially, following a certain scenario, in which, apart from consecutive episodes and situations, there are traditional common places (horse saddle, heroic horse races, description of battles, etc.). Of course, such improvisation is important only in the framework of a certain, firmly established tradition – not only plots, motifs and images, but also permanent stylistic formulas, epithets, comparisons, phraseological phrases and the like that the poet improvisator uses as a kind of poetic language. Only this combination of tradition and improvisation <...> can explain the amazing memory of many outstanding storytellers <...>. This is not about passive memorization, but about a special creative memory that, in the process of performance, recreates and creates the singer's familiar content (script) of the poem» [12; 635-636]. It is easy to see that the science of folklore, accumulating new knowledge about common places, goes to new levels of study of the problem of loci communes.

Thus, one of the modern theorists of folklore V.P. Anikin points out the historicity of common places, their genre-forming function: «... the common places of the epic are not simply a stylistic expression, but mostly an expression of the genre way of reproducing the historical past in heroic-idealizing light, and the stability of such descriptions testifies to the character of the genre that has an unquestionable connection with fairy tales... On the other hand, it must be recognized that the traditions of the epic common places are historical» [13; 258]. In addition to the stylistic functions, the scientist distinguishes the structure-forming function of common places. V.P. Anikin sees the uniformity of compositional construction and poetic-stylistic means of epic in the fact that «the epics use steadily more or less widespread methods of poetics and what is called common stylistic places – formulas of habitual images in some situations repeating from epic to epic. These situations are the galloping of the hero through the wall, feasting in the greenhouse ...» [13; 258]. As you can see, the author also does not make a distinction between common places and formulas.

In the work by Sh. Ybyrayev, devoted to the poetics of the Kazakh epic, the author gives a detailed description of the poetic device of «common places». In general, proceeding from the traditional understanding of common places as a repetition, Sh. Ybyrayev functionally correlates them with the epic motifs that are gradually transformed into epic formulas. So, he writes: «Sometimes epic repetitions describe whole plots, in science they are called «common places». In their content and form, they are close to the motives. <...> Common places are used in typical situations of the motif and are gradually transformed into formulas» [14; 265-266]. R. Berdibayev speaks about the formulality of folklore as a whole: «Formulas are short phrases, permanent epithets, stable comparisons that are repeated either in one line or in several lines» [15; 125].

Thus, the problem of loci communes in folklore has a fairly long history of its study. As a phenomenon of folklore, common places were seen as early as the nineteenth century, and the evidenced is in the works of leading collectors and researchers of Russian folklore (A.F.Hilferding, A.N.Veselovskiy, V.F.Miller and others). In this regard, the scientists of the 19th century defined and terminologically identified common places of epic works, their genre-forming, structure-forming and stylistic functions.

In the future, the science of folklore focused on a detailed study of this phenomenon, resulting in the formula theory of folklore (M.Perri, A.Lord, N.Roshiyanu, B.Sh.Abylkassimov and others). This approach allowed not only to expand ideas about semantics and functions of common places in folklore, but also «brought to life» a number of new and complex problems, in particular, the delineation of common places and formulas, their scope and forms of representativeness in the oral text.

In modern folkloristics, the works that attempted to consider the loci communes as a form of realization of the folklore tradition (V.P.Anikin, G.I.Maltsev, S.A.Kaskabassov, Sh.Ybyrayevand others) have acquired particular urgency. This makes it possible to explore common places systematically in the context of ethnographic, cultural and linguistic aspects of folk culture.

References

- 1 Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племён: Наречие диких каменных киргизов [Электронный ресурс] / В.В. Радлов. — СПб., 1885. — Ч. V. — 678 с. — Режим доступа: <http://ebilim.digrary.com/en/view/4619/>.
- 2 Веселовский А.Н. Историческая поэтика / А.Н. Веселовский. — М.: Высш. шк., 1989. — 406 с.
- 3 Миллер В.Ф. Очерки русской народной словесности: Былины [Электронный ресурс] / В.Ф. Миллер. — СПб., 1817. — Т.1. — 564 с. — Режим доступа: http://www.rusinst.ru/docs/books/V.F.Miller-Ocherki_russkoi_narodnoi_slovesnosti.pdf.
- 4 Сперанский М.Н. Былевая песня и современные её носители / М.Н. Сперанский // Русская устная словесность. — М., 1919. — Т.2. — С. XVII–XVIII.
- 5 Астахова А.М. Сказители [Электронный ресурс] / А.М. Астахова // Русское народное поэтическое творчество. — М.; Л., 1953. — Т.1. — С. 185–194. — Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/person/person/feb/speransky.htm?cmd=2>.
- 6 Андреев Н.П. Былины. Героический эпос / Н.П. Андреев. — М., 1938. — 186 с.
- 7 Ухов П.Д. Из наблюдений над стилем Сборника Кирши Данилова / П.Д. Ухов // Русский фольклор. Материалы и исследования. — М.; Л., 1956. — Вып. 1. — С. 129–154.
- 8 Ухов Н.Д. Типические места (loci communes) как средство паспортизации былин / П.Д. Ухов // Русский фольклор. Материалы и исследования. — М.; Л., 1957. — Вып. 2. — С. 129 — 154.
- 9 Смирнова Н.С. Казахская народная поэзия / Н.С. Смирнова. — Алма-Ата: Наука, 1967. — 133 с.
- 10 Орлов А.С. Казахский героический эпос / А.С. Орлов. — М.; Л., 1945. — 148 с.
- 11 Костюхин Е.А. Сказки / Е.А. Костюхин // История казахской литературы. — Алма-Ата: Наука, 1968. — Т. 1. — С. 211–223.
- 12 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос / В.М. Жирмунский. — Л.: Наука, 1974. — 727 с.
- 13 Аникин В.П. Теория фольклорной традиции и её значение для исторических исследований былин / В.П. Аникин. — М.: МГУ, 1980. — 332 с.
- 14 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі / Ш. Ыбыраев. — Алматы: Ғылым, 1983. — 276 б.
- 15 Бердыбаев Р. Қазақ эпосы / Р. Бердыбаев. — Алматы: Ғылым, 1982. — 232 б.

А. Окай, М.К. Жумабеков, Ю.А. Демьянова

Фольклор туралы ғылымдағы «loci communes» мәселелері

Қазіргі фольклортану — бірқатар маңызды мәселелерді өзі шешуші ғылым: өз мәнін терең ұғындырады, өзіндік теориясын жасайды, фольклорды зерттеудің әдістемесін дамытады. Аталған мәселелердің шеңберінде фольклор шығармаларын көркем мәнерлі және құрылымдық-бейнелік ұйымдастырудың әр түрлі аспектілерін қамтитын ауыз әдебиетінің поэтикалық стиль саласы маңызды негіз болып табылады. Бұл мәселелерді зерттеудің қиындығы — олар ауыз әдебиеті шығармашылығын әр түрлі деңгейде қарастыру қажеттілігін туындатады: ділдік (халықтың таным-түсінігін кеңейту), ауызша (ауызша мәтінге құрылған) және функционалды (тәжірибені орындаудың мезгілдері). Фольклордың көркем стилінің жеке көріністерінің бірі — loci communes, немесе ерекше таралған, өзіндік «жалпы жер», деп аталған атауды біз осы мақаламыздың шеңберінде біздің зерттеуіміздің мәні ретінде тандаймыз, яғни басқа ауқымды мәселелерді шешуге таласпаймыз.

Кілт сөздер: фольклор, «жалпы жер», салт, метакод, анимизм, антроморфизм, символизм, фольклорды зерттеудің әдістемесі.

А. Окай, М.К. Жумабеков, Ю.А. Демьянова

К вопросу «loci communes» в науке о фольклоре

В статье с новой позиции осмыслены современное состояние фольклорной науки, ее основные теоретические положения и методы исследования фольклорного текста. В кругу названных проблем принципиально важной является область поэтического стиля устного творчества, которая охватывает различные аспекты структурно-образной организации и художественной выразительности произведений фольклора. В рамках настоящей статьи изучено одно из частных проявлений художественного стиля фольклора — loci communes, или так называемые «общие места», представляющие собой самый распространенный поэтический прием мирового фольклора. Авторами рассмотрены «общие места» в фольклоре на разных уровнях устно-поэтического творчества: ментальном (как выражение народного сознания), вербальном (как составляющая словесного текста) и функциональном (как прием исполнительской практики).

Ключевые слова: фольклор, «общие места», обряд, метакод, анимизм, антропоморфизм, символизм, методика исследования фольклора.

References

- 1 Radlov, V.V. (1885). *Obraztsy narodnoi literatury tiurkskikh plemen: Narechie dikokamennykh kirghizov* [Samples of folk literature of the Turkic tribes: Adverb of wild Kyrgyz]. (Part V, 678 p.). Saint Petersburg. Retrieved from <http://eblim.digrary.com/en/view/4619/> [in Russian].
- 2 Vesselovskiy, A.N. (1989). *Istoricheskaya poetika* [Historical poetics]. Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 3 Miller, V.F. (1817). *Ocherki russkoi narodnoi slovesnosti: Byliny* [Essays on Russian folk literature: Epics], 1, 564. Saint Petersburg. Retrieved from http://www.rusinst.ru/docs/books/V.F.Miller-Ocherki_russkoi_narodnoi_slovesnosti.pdf [in Russian].
- 4 Speranskiy, M.N. (1919). Bylevaia pesnia i sovremennyye ee nositeli [Epic song and its modern carriers]. *Russkaya ustnaya slovesnost — Russian folk literature*, 2, XVII–XVIII. Moscow. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/person/person/feb/speransky.htm?cmd=2> [in Russian].
- 5 Astakhova, A.M. (1953). Skaziteli [Storytellers]. *Russkoe narodnoe poeticheskoe tvorchestvo — Russian folk poetic creativity*, 1, 185–194. Moscow [in Russian].
- 6 Andreev, N.P. (1938). *Byliny. Heroicheskiy epos* [The epic. The heroic epic]. Moscow [in Russian].
- 7 Ukhov, P.D. (1956). Iz nabliudeniya nad stilem Sbornika Kirshi Danilova [Observations on the style of the Collection of Kirsha Danilov]. *Russkii folklor. Materialy i issledovaniya — Russian folklore. Materials and research*, 1, 129–154. Moscow [in Russian].
- 8 Ukhov, N.D. (1957). Tipicheskie mesta (Loci communes) kak sredstvo passportizatsii bylin [Typical places (Loci communes) as a means of epics passportization]. *Russkii folklor. Materialy i issledovaniya — Russian folklore. Materials and research*, 2, 129–154. Moscow [in Russian].
- 9 Smirnova, N.S. (1967). *Kazakhskaya narodnaya poeziya* [Kazakh folk poetry]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 10 Orlov, A.S. (1945). *Kazakhskii heroicheskiy epos* [Kazakh heroic epic]. Moscow [in Russian].
- 11 Kostyukhin, E.A. (1968). Skazki [Fairy tales]. *Istoriya kazakhskoi literatury — The history of Kazakh literature*, 1, 211–223. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 12 Zhirmunskiy, V.M. (1974). *Tiurkskii heroicheskiy epos* [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 13 Anikin, V.P. (1980). *Teoriya folklornoi traditsii i ee znachenie dlia istoricheskikh issledovaniy bylin* [Theory of folklore tradition and its significance for historical studies of epic]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 14 Ybyrayev, Sh. (1983). *Epos alemy* [Epos alemy]. Alma-Ata: Gylim [in Kazakh].
- 15 Berdybayev, R. (1982). *Kazakh eposy* [The Kazakh epic]. Almaty: Gylim [in Kazakh].

Г.С. Амангелдиева¹, М. Зухурнаева²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан;

²Тілді дамыту бойынша кәсіпқой колледж, Дуйсбург, Германия
(E-mail: gulmira.mir@mail.ru)

Әбіш Кекілбаевтың бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген публицистикалық мақалалары

Мақала аса танымал, көркем публицист Әбіш Кекілбайұлының бұқаралық ақпарат құралдарында жарық көрген публицистикалық мақалаларымен таныстырады. Зерттеу объектісі ретінде республикалық басылым беттеріне жарияланған «Жыл сұлтаны туралы сөз», «Ақындықтың асқар шыңы», «Әуезов туралы сөз» мақалалары алынған. Материалда Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы өмірде болып жатқан оқиғалар туралы нақты мысалдарынан және ұстаздары мен қоғам қайраткерлері тұрасында жазылған дүниелерінен мысалдар келтірілген. Сондай-ақ бұл материалда танымал публицист, жазушы, қоғам қайраткерлері А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Т.Молдағалиев және Ж.Жабаев туралы жазылған дүниелерден де үзік сырлар келтірілген.

Кілт сөздер: Әбіш Кекілбаев, жазушы, публицист, «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», тарих, әдебиет, БАҚ, орын алған жағдайларға баға беру.

Әбіш Кекілбайұлының тәуелсіз еліміздің рухани көркем ой-санасын және қоғамдық-мемлекеттік үрдістерін қалыптастырудағы, дамытудағы, өркендетудегі, көркейтудегі ұшан-теңіз суреткерлік әрі қайраткерлік еңбектері халқымыздың көкірегіне мейлінше ыстық қалпында ұялауымен келеді. Мұның ресми түрдегі шынайы көрінісіне 2005 жылғы «Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев» орденімен наградталуын айтар едік.

Ә.Кекілбаевтың кез келген шығармасын шартты түрде біртұтас организм десек, және сол организмнің бүкіл тіршілік, бүкіл көркемдік талшықтары — түтіктері, ет пен сүйегі, сіңірі мен тамыры, жұлыны мен жүйкесі, қан айналымы мен дем-тынысы — мәңгілік өмірдің мәңгілік ойларынан ғана түзелген тәрізді. Сондықтан болар, ұлы суреткердің ой кешуі де мәңгілік таусылмайды. Әсіресе тәуелсіздік жылдарындағы «Заманмен сұқбат» (1994), «Әдебиет әлемі», «Өнер өрісі» (1999), «Абылай хан» (1997), «Халықтық — қаһармандық» дастаны мен «Үш белес» (2001), «Талайлы тараз» (2002) және тағы басқа ой-толғаныстары, мақалалары топтастырылған кітаптарын айтар едік.

Әбіш Кекілбаевтың әдеби шығармалары, әдебиет туралы өте зерделі сын мақалалары бұрынғы «Лениншіл жас» (бүгінгі «Жас Алаш»), «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеттерінде, «Жұлдыз» журналында жарық көріп келді. Сын мақалаларымен қатар, Кекілбаевтың көптеген әдеби шығармалары дүниеге келе бастағанда көптеген ізденішулер қажетін тауып, күткені келгендей қуанған. «Күй», «Шыңырау», «Ханша дария хикаясы» деген жазушының сол кездегі шығармалары оқырманның дүниетанымына жаңа бір рухани серпіліс берген. Әбіш Кекілбаевтың 25 жасында жазған «Күй» повесі бойынша түсірілген «Кек» фильмін бүгінгі көрермендер де түсініп, жылы қабылдады.

Ә.Кекілбаевтың қоғамдағы феномені оның толассыз ізденгіштігі мен зерттеушілігі сол қазынасын жиылған жүк құсатып, тең-тең етіп қоймай, түйдек-түйдегімен оқырманына, еліне, жұртына тасқындатып төгіп жатуында. Сондықтан да, әдебиет сүйер қауым Әбекең не жазды екен

деп күтіп, көңілін қалдырмаған, қаламы демікпеген, шабыты сарқылмаған жазушы, қоғамның сергек сарапшысы бола білді. Асқар Сүйлейменов өзінің бір мақаласында былай деп жазыпты: «Кекілбаев дарыны мейлінше ғибратты дарын. Оның кеңістігінің өзінен ұрымтал көкірек пен жіті көз адуын өнердің мінезін көреді» [1].

Әбіш Кекілбаевтың кез келген ортада, кез келген мінберден тауып сөйлеп, көңілдің қошын көтеріп кететіні туралы оны сүйсініп тыңдайтын адамдар арасында аңызға пара-пар әңгімелер айтылады. Ал, басылым беттерінде әдеби сала мен өзге де салаға қатысты дүниелер жарық көрді. Жеке тарихи тұлғаларға арнап жазылған дүниелер де көп. Олардың біразын атап көрсетуге де болады: «Қазақ әдебиетінің» 1999 жылғы 26 ақпаныдағы санында «Өмірлі өнеге» деп аталған Өзбекәлі Жәнібекке арналған қысқаша мақала жарияланады. Онда автор Әбіш Кекілбаев: «Несін айтасыз, жапан түзге жеке біткен көксенгірдей дара тұлға еді. Өтіп бара жатқан ғасырда қазаққа талай-талай мүйізі қарағайдай ұл сыйлаған жомарт құдайдың бір бердім деп берген перзенті еді», — деп ұстазын еске алды. Мақала бойы Өзбекәлі Жәнібектің қандай ұлағатты жан болғанын, істеген жақсылықтарының ерен екендігі көрсетілген. Елі мен жері туралы жүрекжарды сырлары мен ойларының көпшілігі көкірегінде кетті. Бір парасы ғана қағазға түсіп, кітап боп қаланып қалды. «Ортамызда жүрмесе де, мерейі үстем, өнегесі өмірлі бола бергей», — деп аяқтайды [2].

Сондай-ақ жазушы 1993 ж. «Егемен Қазақстан» газетіне «Күй құдіреті» деген көлемді мақала жазады. Құрманғазы Сағырбайұлының 175 жылдық тойы қарсаңында жазылған бұл дүние аталмыш газеттің бір бетін толық алып жатыр. Газеттің 6 қазанындағы санында «Күй құдіреті» деген тақырыппен тағы бір беттік мақала басылып шығады. Қос материалда автор күй құдіреті туралы, Құрманғазының кемеңгерлігі жайлы толғамды өте бай дүние айтады. Күйшінің кейінгі ұрпаққа қалдырған дүниесінің маңыздылығы жайлы, ұлт, намыс, жігер жайында сөз қозғайды. «Егемен Қазақстан» газетінің сол жылғы 8 шілдедегі санында Сұлтанмахмұт Торайғыровтың туғанына 1000 жыл толуына орай «Жыр сұлтаны туралы сөз» деген көлемді дүниесі жарық көрді. Мақалада қамшының сабындай қысқа өмірінде артынан өшпес із қалдырып кеткен жас ақын өмірінің жазылмай, айтылмай келген жасырын тұстары көрсетілген. Шындықтың ауылын іздеп жолға шыққан албырт шәкірттің қиюы қиын өмірдің саяси құрбаны болғаны жайлы сөз қозғалды. Мақала соңында мынандай сөз тастайды: «Қане, халайық, сондай ардағымызды баршамыз үшін шыбындай жанын шүберекке түйіп, тығырықтан шығар жол іздеген рухани әкеміздің, асыл ұстазымыздың, өнегелі көсеміміздің, абзал ақын — нағыз жыр сұлтанының өсиеттерін ерекше қастерлейтінімізді білдіріп, ең болмаса бір ғасырда бір рет есімізге алып, орнымыздан тұрып, өлмес әруағы, өшпес даңқы алдында, шексіз риза сезіммен бас иелік. Рахмет. Ықыластарыңызға Алла разы болсын» [3].

1996 ж. 1 сәуірінде Мәскеудегі Одақтар үйінде ұлы ақын Ж.Жабаевтың туғанына 150 жыл толуына арналған кеште жасалған баяндамасы «Егемен Қазақстан» газетіне басылады. Мақалаға «Ақындықтың асқар шыңы» деген тақырып қойылған. Әбіш Кекілбаев бұл баяндамада Ж.Жабаевтың ақындық өнері жайында айтып қоймай, ақынның бейкүнәлі екенін дәлелдей түседі. «Алайда бүкіл бір ғасыр бойында әлемде не болып, не қойып жатқанынан атымен бейхабар отырып, бір күнде аяқ астынан қасқағым сәтте не туралы болса да, кім туралы болса да ең түпкілікті ақиқатты ақи-тақи түгендеп, біліп ала қойған жаңа «көріпкелдер» не айтып, не қойса да Жамбыл мен оның жарқын поэзиясының басы бәрібір ашық. Жамбыл большевиктердің саяси көзбояушылығына жаратылған перзент емес, жалпақтап жаңа өкіметтің етегіне жармасудан атымен аман. Жаға өкімет Жамбылдың етегіне қайта өзі жармасты» деп басталған мақала ары қарай былай жалғасады: «Ол күнде өздері де өрттей лапылдап, қызыл шалғыны мойындарына байлап жүрген қазіргі ауыздарынан ақ ит кіріп, көк ит шығатын көкіме сыншы жерден алып, жерге сала бағуға тырысушылық сауатсыз шал сенген қисындар мен мұраттарға асқан білікті М.Горький, Н.Бухарин, Пикассо сынды талай ғұламалардың да кәміл сенгендері де өтірік пе еді?! Ендеше, шындықты бетке айтудан тайсылмаған қайсар ақсақал капелімде ондай мінез байката қоймаса большевиктердің асты-үстіне түсіп, арбап бакқандығынан ғана емес. Жаңа өкіметтің жұртқа берген уәделерінің көпшілігі көрместі көріп, кенегесі кетуге айналған талайсыз халқына байланысты көптен көңілінде шер боп қатқан армандарымен, үміттерімен дөп түскендігінен еді» [4]. Әбіш Кекілбаев ары қарай да ақынның халық үшін жапа шеккендігін аша түседі. Көз жұмғанша еңсесін жықпаған Жамбыл бейнесі мақала бойынша толықтай аша түседі. Әбіш Кекілбаев әрбір тұлға жайлы жазғанда әр дерек пен дәйекке ерекше мән беріп, анық та ашық, түсінікті етіп, жазады.

Әбіш Кекілбаевтың жеке тұлғалары жайлы жазған мына материалы «Азаматтың асыл бейнесі» деп аталады. Мақала «Егемен Қазақстан» газетінде 1996 жылы жарық көрген. Осы жылдың

12 қыркүйегінде Т.Молдағалиев туралы жайлы жазған бір беттік көлемді мақаласы жарық көреді. Мақала «Әдебиет — ардың ісі» айдарымен «Ақ ниеттің адал жыршысы» деген тақырыппен жарияланады. «Біздің қазақ өзін жылқы мінезді жұртпыз деп түсінеді. Онысы өзін-өзі мақтағаны емес, сынағаны» [5] деп басталған мақала Қорқыт, Асан қайғы, Абай Құнанбаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мағжан Жұмабаев және Ахмет Байтұрсынов секілді қазақ тарихынан өз орнын алған тұлғалар турасында айта келе, отызыншы, алпысыншы, тоқсаныншы жылдардағы әдебиетке тоқталады. Сол кездегі әлеуметтік жағдайдың әдебиетке әсерін жазады. 50 жж. бастап таныла бастаған Тұманбай Молдағалиевтің өлеңдеріндегі лириканың өте шебер үйлескендігі, поэзияның даму барысы жайлы жазады. «Махабат лирикасы, тек қыз-қырқынға арналған жырлар деп ұғылады. Тұманбай ақын лирикасында тек ғашық жыры ғана емес, абзал ана, сүйікті қарындас, қимас құрбы ретінде де адамгершілік, сүйіспеншілік пен сыйластық нысанасы ретінде көрініп, адамдық болмыстың ең бір нәзік, ең бір тұңғық терендерінен сыр шертеді» [5], — деп, Тұманбай Молдағалиевтің өлеңдері жар мен жырдың, ана мен баланың ғана емес, адам мен адамның арасын жымдастырып, адами әлемді тұтастыра айналдырып тұрғанын жазады. Әр мақаланы тарихпен сабақтастырып отыратын Әбіш Кекілбаев Мұхтар Әуезов тағдыры талай ақиқатқа қапысыз көз жеткізетін тағылым мектебі. Заманамен бірге тебіреніп, мәңгілікпен үндесе білудің айқын өнегесі», — деп келтіреді [6].

Әбіш Кекілбаевтың әр мақаласынан көп дүниені танып, білуге болады. Мәселен, жоғарыдағы материалда «Жеке адамның ғана емес, тұтас халықтың иманын қаза қылған қанды қуғын-сүргін жаппай үрейлі дүниеге әкелді. Ол үрейді бастан кешпеген бірде-бір азамат жоқ. М.Әуезов те сол үрейден өле-өлгенше арыла алмай кетті. Сол себепті де ол көкейін тескен азаттық идеясы туралы сол жолдағы қанды көйлек үзенгілестері туралы жұмған аузын аша алмады», — деп жазушының бір қырын ашады [6]. Оның себебін де ашық көрсетеді. Осы секілді мысалды келтіре берсек, көлемді жеке бір дүние шығады. Әуезов құдіреті шексіз құдірет десек, ол жайлы толғану өлшеусіз болмақ. Газеттің екі бетін алып жатқан дүниені артық талдау бізге сын болар. Сондықтан Әбіш Кекілбаевтың келесі көлемді дүниесіне мойын бұрмақпыз:

«Ұстаз ұлағаты» деп аталатын мақала Ахмет Байтұрсынұлы жайында. Аса көрнекті мемлекет қайраткері, жазушы, дарын, ағартушы турасында автор «Ахмет Байтұрсынов ұлттық тарихымызды ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға» десе, келесі бер жерінде «Ахмет Байтұрсынов бірінші кезекте халқының азаттығы, елінің тәуелсіздігі мен ұлттық мемлекеттілігі жөнінде жан аямаған күрескер» деп келтіреді [7]. Сонымен қатар мақала бойында көптеген деректер айтып, ұлттығымызды сақтап, егемен ел болуға әрекет еткен еңбек жолы жайында бірнеше мысалдар келтіреді. 1917 жылғы құрылтай, мұғалімдік жолы, ұлт үшін деген әрбір әрекеті жайында осы күнге дейін ешкімнің назарына түспеген жақын тұстарды ашып айта келе, «Ахмет Байтұрсынов өз арманы жолында арыстанның аузына, зымыстанның түбіне бара жүріп, халқына қалтқысыз еңбек сіңіре білді», дейді. Мақала соңында Әбіш Кекілбаев: «Ұлы іс ұстаған ұлғаяды...»... Ұлт үшін деген күштің ұлғаюына үлес қосу — қазақ баласына міндет, қай ісіміздің де құдай сәтін салғай! «Әумин» деп қол жайып, «Әуп» деп күш қосып, «Алла» деп іске кіріселік» деген жолдарымен аяқтайды [7].

Әбіш Кекілбаевтың қай мақаласын алмайық, соны халықты бір істі бірге істеуге, бірігіп бас қоса жұмылуға шақырады. Оны жоғарыда келтірген мақалалардан көруге болады. Ол өзі дәріс алған ұстаздары жайында да көлемді дүниелер, естеліктерін газет бетіне жариялап келді. Соның бірі «Егемен Қазақстан» газетінде жарияланған «Дегдар» атты мақалада Әбіш Кекілбаев ардақты ұстазы, аса көрнекті романшы, эссеші, әдебиет теорияшы, академик Зейнолла Қабдолов туралы қалам тербеген. «Қазір уақыт тегеурінінің қай кездегіден де жіті аңғарып, терең сезінуіміз. Тоғысар жолдардың біреуі босқа келмейді, біреуі босқа кетпейді. Оған көз жетті. Осымен екінші рет біздің жаңа жылдық қауышуымызда аса бір қымбат дидарда ұшырастыра алмай, аңтарылып тұрмыз. Ақсия күліп алдымызда жүретін абзал ағаның Атыраудың ақ жал толқынды айдынындай ағынан жарылып, ақтарылып, төгілген ақпейіл мінезін, шуақты әзілі мен шұғылалы лебізін аңсап, дел-сал күй кешудеміз. Жуырда ғана кезекті мүшелін бастаңғы жасағандай алғаш рет өзі жоқта өткіздік», — деп қайғыра мұңая Зейнолла Қабдоловты төмендегіше еске алды: «Бұдан екі жыл бұрын орны қазаға ұшырап қалғанымызға аттаған сайын көзіміз жете түсуде. Иә, біздің Зекең — Зейнолла Қабдолов — елден асқан ерек еді. Өйткені ол жұмыс дүниенің жұлынын дәл тауып, жұмбағын дәл табатын зерек еді. Сондықтан да оның орны ешкімге ұқсамайтын бөлек еді» [8].

Осы мысалдардың қай-қайсысы болмасын жеке алғанда да автордың әдебиетке деген суреткерлік қағидалары мен эстетикалық көзқарастарын тайға таңба басқандай анық та кемел қалпында нақты көрсетеді.

Ең бастысы, Әбіш Кекілбаев өзінің ойлы да өміршең эстетикасын іс жүзінде де, яғни, өзінің көркем туындыларымен де одан сайын мейлінше тереңдете, мейлінше биіктете, мейлінше нақтыландыра, мейлінше өрістете түседі, ғажайып құлпырмалы болмыс құбылыстарымен ғажап дәлелдеп береді.

Бір айта кететін жайт, суреткер күні бүгінге дейін әдеби көркем сыннан қол үзбей келді. Оның Төлен Әбдіқұлы, Темірхан Медетбек, Күләш Ахметова, Сауытбек Әбдірахманов, Сабыр Адай және басқа әріптес, іні-қарындастары жөніндегі мақалалары қазіргі көркем сынның бүгінгі биігі мен парасатын танытатыны нақты дәлел.

Әбіш Кекілбайұлының көркемділік құдіреті, оның шығармашылық таланты мен даңқының қашан болсын әрдайым кемелденіп, бір тылсым күшпен төгілмей, тасымай, туламай өзінің мәңгілік жұмбақ болмысын ақтап, сақтап, арттыра ұстап тұра білетін суреткерлік дара құбылысында жатыр дейміз.

Бұған мелекеттік және халықаралық әдеби сыйлықтардың, сондай-ақ «Тарлан» сыйлығының лауреаты Әбіш Кекілбаевты ұлы суреткер, тіпті халықтың сүйікті жазушысы болғанына жоғарыда аталған немесе аталынбаған көптеген туындыларын, тіпті болмаса оның 12 томдық таңдамалы шығармалар жинағындағы тек бір көркем дүниені ғана немесе барлығын тұтас оқысаңыз да көзіңіз анық жетеді деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы / Ә. Кекілбаев. — І-т. — Алматы: Өлке, 1999. — 399 б.
- 2 Кекілбайұлы Ә. Өнерлі өнеге // Ә. Кекілбаев // Қазақ әдебиеті. — 1999. — 26 ақп.
- 3 Кекілбайұлы Ә. Жыр сұлтаны туралы сөз / Ә. Кекілбаев // Егемен Қазақстан. — 1993. — 8 шілде.
- 4 Кекілбайұлы Ә. Ақындықтың асқар шыңы / Ә. Кекілбаев // Егемен Қазақстан. — 1996.
- 5 Кекілбайұлы Ә. Ақ ниеттің адал жыршысы / Ә. Кекілбаев // Егемен Қазақстан. — 1996. — 12 қырк.
- 6 Редакция алқасы. Әуезов туралы сөз // Қазақ әдебиеті. — 1997. — 30 қырк.
- 7 Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты / Ә. Кекілбаев // Қазақ әдебиеті. — 1997.
- 8 Кекілбайұлы Ә. Дегдар / Ә. Кекілбаев // Егемен Қазақстан. — 2008. — 9 қант.

Г.С. Амангелдиева, М.Зухурнаева

Публицистические статьи Абиша Кекильбаева в средствах массовой информации

В статье проанализировано публицистическое творчество известного писателя Абиша Кекильбаева. Материал исследования — опубликованные в СМИ статьи: «Жыл сұлтаны туралы сөз», «Ақындықтың асқар шыңы», «Әуезов туралы сөз» и др. Особое внимание обращено на любовную лирику поэта, обобщены публицистические размышления талантливого мастера слова. Приведены примеры, в которых дается точная оценка происходящим событиям и явлениям в жизни казахского народа. Кроме того, рассмотрены материалы, повествующие о великих писателях, поэтах казахского народа, таких как А.Байтұрсынов, М.Ауезов, Т.Молдағалиев и Ж.Жабаев.

Ключевые слова: Абиш Кекильбаев, писатель, публицист, «Егемен Қазақстан», «Казахская литература», СМИ, оценка происходящих событий.

G.S. Amangeldieva, M. Zukhurnaeva

Abish Kekilbayev journalistic articles published in the media

The author of the article acquaints with publicism work of the known writer and publicist Abish Kekilbayev. As a research material are chosen published materials in mass-media: «The word about the Sultan of the Year», «The peak of the poet», «The word about Auezov». Journalism reflections of the talented master of word are generalized. The author of article does examples of materials which is given an exact assessment to occurring events and the phenomena of life of the Qazaq people: A.Baitursynov, M.Auezov, T.Moldagaliev and Zh. Zhabaev.

Keywords: Abish Kekilbayev, writer, publicist, Egemen Kazakhstan, Kazakh literature, Media, assessment of current events.

References

- 1 Kekilbayev, A. (1999a). *On eki tomdyk shyharmalar zhinahy [Twelve-volume collection of works]*, I. Almaty: Olke [in Kazakh].
- 2 Kekilbayev, A. (1999b). Onerli onehe [An example of creative]. *Kazak adebieti — Kazakh literature*. February, 26 [in Kazakh].
- 3 Kekilbayev, A. (1993). Zhyr sultany turaly soz [Sultan truth about poetry]. *Egemen Kazakhstan*, July, 8 [in Kazakh].
- 4 Kekilbayev, A. (1996a). Akyndyktyn askar shyny [Peak of poetry]. *Egemen Kazakhstan* [in Kazakh].
- 5 Kekilbayev, A.Ak. (1996b) Niettin adal zhyrshysy [intention of the faithful sang]. *Egemen Kazakhstan*. September, 12 [in Kazakh].
- 6 Redaktsiia alkasy (1997). Auezov turaly soz [Editorial Board. Auezov]. *Kazak adebieti — Kazakh literature*. September, 30 [in Kazakh].
- 7 Kekilbayev, A. (1997). Ustaz ulahaty [Teacher ulağatı]. *Kazak adebieti — Kazakh literature* [in Kazakh].
- 8 Kekilbayev, A. (2008). Dehdar [Elite]. *Ehemen Kazakhstan*, January, 9 [in Kazakh].

Г.Ә. Шауенова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: Gulzabira_72@mail.ru)*

Абай және сол тұстағы қазақ публицистикасы

Мақалада ұлы Абайдың өмірбаяны мен шығармашылық жолының алғаш баспасөз бетінде қалай жарық көргені туралы айтылды. Тоталитарлық жүйе кезіндегі Абайдың айналасындағы шәкірттері мен Абайды ұлықтаған ұрпақтарының тағдырлары жөнінде қысқаша мәлімет берілді. Абай мұрасынан бастау алған әдеби және публицистикалық дүниелер қарастырылды. Сол кездегі баспасөз бетіне шыққан мақалалардың ерекшеліктері сараланды. Абай мұрасынан нәр алып, қанаттанған Алаш қайраткерлері жайында сөз болды. Оқу-білім, ағарту жайында жазылған Халел Ғаббасовтың еңбегіне шолу жасалды. Ұлт санасына сілкініс әкелген «Сарыарқа» газеті жайлы баса айтылды.

Кілт сөздер: Абай, баспасөз, Алаш қайраткерлері, кеңестік дәуір, Абай-Пушкин, қазақ елінің руханияты, саяси хал-ахуал.

Ұлы даланың біртуар перзенті Абай туралы зерттеулер, тағы басқалар жарық көріп келеді. Абайтану ілімінің жолы, яғни туу, даму, қалыптасу кезеңі, біртегіс, еш кедергісіз бола қойған жоқ. Абай шығармашылығының, ойшылдығы мен таным көкжиегінің орасан зор кеңдігі, бәрінен бұрын, қазақ елін бодандықта ұстаған Ресей патшалығын және оның бірден-бір заңды мұрагері болған кеңестік билікті айрықша үрейлендірді. Дала перзентінің зияткерлік және даналық өре-деңгейі бір ел ғана емес, тұтас әлем елдеріне өзгеше ренессанс әкелетіні анық болғандықтан, оның шығармаларын мейлінше бұғауда ұстау үдерісі біраз уақытты қамтиды.

Философия ілімінде «дәстүр» және «жаңашылдық» деген ұғымдар бар. Кез келген дәстүр, ең алдымен, жаңашылдық боп дүниеге келеді. Егер ол жаңа бір рухани шүйгіндікке жол ашып, барлық сала бойынша тың үрдіске алғышарттар жасаса, міндетті түрде дәстүр болып қалыптасады. Абай ұлылығы, өзге саланы айтпағанда, бір ғана қазақ публицистикасына, айтпақшы, бұл мәселе осы сала ғылымында терең зерттеле қоймағанын баса айтуға тиіспіз, орасан зор өрлеу үдерісін әкелді. Нақтыласақ:

- а) Абай шығармашылығындағы тереңдік пен ойшылдық, философиялық, даналық сипаттарға;
- ә) қазақ руханиятындағы бұрынғы тәуелсіздік аңсау идеясын жаңа уақыт аясында дамытуға;
- б) XX ғасыр басындағы Алаш қайраткерлерінің ірілі-ұсақты публицистикалық, тағы басқа сипаттағы дүниелеріне, олардың биік зияткерлік деңгейде тууына алғышарттар жасады.

Абай дәуірінен соңғы уақытқа назар аударсақ, төмендегідей қоғамдық-әлеуметтік, тарихи, саяси жағдаяттардың қалыптасқанын көрер едік:

1. Егер әдебиет тарихтың айнасы екендігіне ден қойсақ, елдің азапты тарихы оның әдебиеті мен публицистикасында жарық көрді.
2. Қазақ жеріндегі Семейде азаттық идеясы жаңа ақпараттық кеңістіктің тууына мүмкіндік берді.
3. Абай данышпандығынан бастау алған әдеби және публицистикалық дүниелер оқу-білім, ағарту және өмірдің барлық салалары бойынша тәуелсіздік идеясымен ұштасып, қанатын кеңге жайды.

Отарлаудың қанды қасабы ерекше қарқынмен дамығанын, соның нәтижесінде құлдық психологияның туа бастағанын аңғарған Абайдың:

*Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болды көмек, —*

деуі сол тұстағы нақты саяси хал-ахуалды көрсеткен [1; 47].

Абай мұрасынан айрықша нәр алып, қанаттанған, сөйтіп ұлттың тәуелсіздігіне орай, ғаламат іс тындырған Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, тағы басқалардың қатарына Халел Ғаббасов та жатады. Мәскеу университетін үздік бітіріп, елге оралған ол қазақ жеріндегі ұлы оқиғаларға

белсене араласады. 1917 жылы 21-28 шілде аралығында Орынборда өткен Жалпықазақ съезіне Семейден делегат болып қатысады. Съезде мемлекеттік билік, облыстардағы автономия ісі, халықтық милиция, земство, учредительное собрание сайлауына дайындық, депутаттар сайлау, Бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне қатысу, қазақ партиясын құру сияқты мәселелер қаралды. Осы мәселелердің оң шешім табуына Х. Ғаббасов айрықша еңбек сіңірді. 1918 ж. дүниеге келген «Сарыарқа» газетінің ашылуына, аяғымен нық тұруына үлес қосты, газет бетіндегі дүниелердің өз мәнінде жариялануына бағыт-бағдар сілтеп, өзі де талай публицистикалық мақалалар жазуы – бәрі де осынау тұлғаның еңбегіне бүгінгі күн биігінен баға беруге мүмкіндік туғызады. Х. Ғаббасов «Сарыарқаның» ұйымдастырушысы әрі редакторы болды, ұлт санасына сілкініс пен серпіліс әкелген ірі қайраткер болды. Егер осы айтылғанды нақты тұжырымдармен түйіндесек, XX ғасырдың біз сөз етіп отырған кезеңі Абай өнегесі, Абайдың ағартушылық ой-пікірлері, Абай мұрасы арқылы мықты рухани шүйгіндікке ұласты да, ұлт тәуелсіздігінің тарихына алтын әріптермен жазылды дер едік.

Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары Х. Ғаббасов 1918 ж. 3 көкегінде кеңес үкіметі басшылығына төмендегідей жеделхат жолдайды: «Согласно Постановлению Общекиргизского съезда 5-13 декабря необходимо немедленно объявить территориально-национальную автономию «Алаш», в состав которой должны войти области Семипалатинская, Акмолинская, Тургайская, Уральская, Сыр-Дарьинская, Ферганская, Семиреченская, Букеевская Орда, Мангышлакский уезд Закаспийской области, Аму-Дарьинский отдел Сыр-Дарьинской области, киргизы Бийского, Славягородского, Змейногорского уездов» [2; 121]. Осы жеделхат мәтінінің өзі-ақ Ә. Бөкейханов бастаған қазақтың ұлы перзенттерінің нақты іс-әрекеті қандай дәрежеде болғанын аңғартса керек.

Қоғамдық, саяси нақты хал-ахуалды ақпарат көздерінен білудің маңызы зор. Абайдың ақын ізбасарлары және Алаш арыстары дегенде, олардың қазақ баспасөзі арқылы барша жұртқа жар салған публицистикалық еңбектерін баса айту парыз. Академик К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегінде: «1913-1918 жылдардағы қазақ ұлттық баспасөзін танытатын «Қазақ» (Орынбор), «Сарыарқа» (Семей), «Бірлік туы» (Ташкент), «Алаш» (Ташкент), «Жас азамат» (Қызылжар) газеттері мен «Абай» журналы (Семей) беттеріндегі деректемелік материалдарсыз, Алаш қозғалысының пайда болуы мен нақтылы қызметін, Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде алатын орнын тарихи шындыққа сай көрсету мүмкін емес. Бұл басылымдарда Алаштың қоғамдық қозғалыс болып қалыптасуы, оның саяси партия дәрежесіне көтерілуі, ұлттың саяси партия құрылған 1917 жылы шілдеде өткен Бірінші Бүкілқазақтық съезд Алаш автономиясын жариялап, Алашорда үкіметін құрған 1917 жылы желтоқсанда өткен Екінші Бүкілқазақтық съезд туралы түпнұсқалық маңызы бар деректер көптеп кездеседі», — деп жазуы да сондықтан [3; 128].

Х. Ғаббасовтың сол тұстағы атқарған саяси қызметі, таным, көзқарасы – бәрі де баспасөз бетінде жарияланып тұрды. 1918 ж. 28 қаңтарында «Сарыарқа» газетінде жарияланған «Алаш автономиясы» мақаласында: «Қазақ-қырғыздың уақытша үкіметі – «Алаш-Орда» Алаш қаласына келіп, Алаш автономиясын жариялағаннан кейін қазақ-қырғыз балалары бағынған үкіметімізді осы деп сеніп, ант беріп, басқа үкіметті танымай, өз үкіметінің әмірін екі қылмай орындауы керек. Жұрт жұмылуының белгісі осы», — деп жазады да, С. Торайғыровтың «Алаштың әнұраны» атты өлеңнен:

*Алаш туы астында
Күн сөнгенше сөнбейміз!
Енді ешкімнің Алашты
Қорлығына бермейміз!
Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз,
Жасайды Алаш, өлмейміз,
Жасасын Алаш, жасасын! —*

деген жолдарды келтіреді [4]. Атақты Алаш қайраткері, Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары Х. Ғаббасов ұлт жетекшілерінің ұйғарымымен 1918 ж. көктемде телеграф арқылы Сталинмен келіссөз жүргізеді. Бір ескеретін мәселе мынада: сәл кейінірек НКВД тергеушісіне тұтқын ретінде берген жауабындағы сөздеріне назар аударсақ, оның өмірлік ұстанымын, берік тұғырнамасын байқаймыз.

«Біз 1918 жылы көктемде жергілікті Кеңестер бөлімінің іс-әрекеттерін айыптап, Орталық үкіметке арыздар жіберген едік. Себебі олар барлық ұлттық мекемелерді жойып, зиялы қауым

өкілдеріне қарсы репрессиялық шараларды кең түрде қолданған еді. Міне, осы арыздарға байланысты Мәскеуден телеграф арқылы келіссөзге шақырылды. Бұл кезде Бөкейханов қуғыннан Семейде жасырынып жүргендіктен, оған көзге түсуге болмайтын болды. Сондықтан Қазақ комитеті (Бөкейханов та қатысты) келіссөздер жүргізуді маған тапсырды. Келіссөз барысында Сталинге жергілікті Кеңестердің қызметін айыптаған мәліметтерді растап, Кеңес өкіметінің ұлттардың өзін-өзі билеуі туралы декларациясына сәйкес тез арада сол идеяны жүзеге асыруын талап еттім.

Мен 14 пункттен тұратын талаптарды жеткіздім. Олар негізінен Совдеп таратқан қазақ мекемелерін қайта қалпына келтіру, Кеңес өкіметінің шеңберінде ұлттық автономия жариялау, тұтқындалған қазақ азаматтарын босату т.б.

Сталиннің жауабы бізден Кеңес өкіметін мойындауымыз қажет деген арнада болды. Егер біздің талаптарымыз мойындалса, автономия жариялау үшін Құрылтай жиналысын даярлауға кірісу керек деп ескертті. Одан әрі ол Орынборда өткен II Жалпықазақ съезінің шешімдері Кеңес өкіметінің ұлттық саясатының шеңберіне толық сәйкес келеді деген пікірін білдірді. Сонымен бірге жолдас Сталин облыстық Кеңеске Құрылтай съезін даярлауға және тұтқындалған азаматтарды босатуға бұйрық беруге уәде етті.

Осы келіссөзден кейін Сталинге Кеңес өкіметін мойындайтынымызды білдіріп, ал Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтерге Орталық үкіметте біздің өкіліміз болатыны жөнінде телеграф арқылы хабар жолдадық. Бұл телеграммалар Бөкейханов, Омаров, Мәрсеков, Ермеков, Сәрсенов және мен, Ғаббасов, қатысқан Кеңестен кейін жолданған еді. Бұл келіссөздерді Алашорда кеңесінің іс-шараларының бірі ретінде қарастыру керек», — деген жауабы көп нәрсені аңғартса керек [5].

Жалпы, Алашорда үкіметінің дүниеге келуіне, оның баянды болашағына түрлі басшылық қызмет атқарған Х. Ғаббасовтың сіңірген еңбегі зор. Осынау еңбегі үшін қуғын-сүргінді де бастан кешірді. Елбасына күн туған аласапыран, патшалық империяның ресми мұрагеріне айналған кеңестік Орталық биліктің шовинистік пиғылы, қазақ қауымының бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, тығыз бірлікте болмауы – бәрі де небір сойқан сұрапылдың, жаппай репрессияның мықтап орын алуына алғышарттар жасаған еді. Және осынау бір жанталасқа толы кезең кімнің дос, кімнің қас екенін айыруға мүмкіндік берді. Қалыптасқан ауыр хал туралы Х. Ғаббасов төмендегіше жазған-ды.

«27 февральдан бері, сырттағы 4 жылға айналған сұрапыл соғыстың, іштегі саяси партиялар тартысының зардабынан мемлекет толқындағы қайықтай қалтылдап, жан мұрынның ұшына келерлік төңкерілме неше күйге ұшырады» [6]. Сондай-ақ «Мемлекет күйі» атты осы мақаласында автор: «Бостандық күнінен бері саясат ауасы әр түрлі құбылып өзгеруде болды: кешегі бүгін жоқ, бүгінгі ертең болмасқа айналды. Сол өзгерістің ыңғайына қарап, мемлекет арбасы да теңселіп, өмір жүзінде неше түрлі шимай салды» [6] деген тұжырым жасайды. Абай ұлылығын қараңыз. Ол: «Сократ хакімге у іштірген, Иван Густі отқа өртеген, Иса ғ.с. дарға асқан, Пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген, ол кім? Ол – көп. Ендеше, көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал» дегені баршаға мәлім. Абай көрегеннің «Единица кеткенде, не болады өңкей нөл» дегені де мәлім. Абай рухымен қанаттанған арыстар ел болашағына сенді, болашағынан күдер үзбеді, мына зұлым кеңестік империяның ерте ме, кеш пе тарих сахнасынан таятынына сенімді еді. Сол көп, ессіз тобыр өз соңына еруі үшін В.И. Лениннің бай мен кедей теңестіріледі, өктемдікке ұрынып, қаналғандар теңдікке қол жеткізеді деген ұранмен «Жер туралы декрет», «Бейбітшілік туралы декрет» сияқты құжаттарды әзірлеп, қол қойғаны мәлім. Сөйтіп, көптің сеніміне ие болды. Большевик көсемдерінен алаш қайраткерлерінің зияткерлік өре-деңгейі әлдеқайда жоғары еді. Олардан қауіптенген кеңестік билік иелері алашордашыларға әу басында рахымшылық жасады, оларды түрлі салаларды дамыту үшін ұтымды пайдалана білді. Ал көптің сеніміне кіріп, соңына ерте алатын халге жеткен соң Алашорда қайраткерлерін де, тіпті коммунистік идеяға жан-тәнімен берілгендердің көбін де құртып тынды. Жетпіс жылдан астам дәурен сүрген сол кеңестік империя, Абай және Алаш тұлғалары айтқандай, бір оқ атылмай-ақ жер жастанды. Көкірегі даңғыл, ғылыми-танымдық әлеуеті жоғары оқырман «Серке», «Қазақ», «Сарыарқа» сияқты газеттердің БАҚ құралы болуымен қатар, Алаш қайраткерлерінің күрескерлік, саяси мінбесі болғанын да аңғарады. Және көбіміз жетпіс жыл бойы табынған кеңестік билік, Коммунистік партияның түпкі мақсат-мүддесін сол зобалаң уақыттың аясында ғұмыр кешкен алашшыл тұлғалардың дөп басып айтқанына таң қаласың. Х. Ғаббасовтың «Сарыарқада» жарияланған «Мемлекет күйі», «Большевик бүлігі», «Күш бірлікте», «Алаш автономиясы», тағы басқа көлемді де терең тағылымды мақалалары газет бетінде жарияланған Алаштың басқа да ірі қайраткерлерінің еңбектерімен үндес болғанын баса айту керек. Екі жылдай ғана шығып тұрған газет қазақ санасында саясат, экономика, әдет-ғұрып, құқық, тарих, философия, мәдениет пен өнер, тағы

басқа салалар бойынша өшпес із қалдырды. 1918 ж. өктемдік саясаты «Сарыарқа» мен «Абайды» жапты. Сәл кейінірек «Сарыарқа» «Қазақ тілі» деген атпен шыға бастады. Х. Ғаббасов, Ә. Ермеков, тағы басқа алаш қайраткерлеріне С.Торайғыров «Таныстыру» атты поэмасын арнаса, М. Жұмабаев «Эпиграммалар» атты өлең жазды. С. Торайғыров шығармасында:

*Онан соң Ғаббасұлы Халел мырза,
Түрі емес, көрген адам сөзіне ырза.
Тап басар, әдісі көп артты ойлайтын,
Не аңқау, не болмаса емес қызба.*

*Жас жігіт университеттен оқып шыққан,
Халыққа қызмет парыз деп миына ұққан.
Алданбас, алыс болжар, алдан көрер,
Болса да оған мәлім жерге тыққан.*

*Айлаға қарай біліп айла құрғыш,
Табады қайдан болса, содан ілгіш.
Бір іске тура илан құруына
Дегуге болар Семейде осы білгіш, —*

деген жолдар бар [7; 302]. Бұл Х. Ғаббасовтай ұлт ардагерінің, Абайдың тәуелсіздік аңсаған ұлы идеясынан сусындаған, ірі саяси қайраткер, мықты публицист, қарымды ұйымдастырушы тұлғаға берілген шынайы баға еді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Х. Ғаббасов (1930 ж. атылды), Ә. Ермеков, М. Дулатов және тағы басқа ұлы тұлғалар саяси репрессияның құрбанына айналса да, олардың ең ұлы қызметі халқының шынайы ұлы ғана емес, шын мәнінде құлы бола білген патриоттығында, ұлтшылдығында еді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. — 1-т. — Алматы: Жазушы, 2004. — 296 б.
- 2 Россия и Центральная Азия. 1905–1925 гг.: сб. документов / Авт.-сост. Д.Аманжолова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2005. — 598 с.
- 3 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: Ататек, 1995. — 243 б.
- 4 Ғаббасұлы Х. Алаш автономиясы / Х. Ғаббасұлы // Сарыарқа. — 1918. — 28 қаңт.
- 5 Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағаты. — 1494-іс. — 315–316-п.
- 6 Ғаббасов Х. Мемлекет күйі / Х. Ғаббасов // Сарыарқа. — 1917. — 25 қараша.
- 7 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. — 1-т. / С. Торайғыров. — Алматы: Алаш, 1993. — 280 б.

Г.Ә. Шауенова

Абай и публицистика его времени

Статья посвящена обзору первых публикаций о творческом наследии Абая и творческом пути великого поэта. Автором приведены краткие сведения о судьбе учеников поэта, первых исследователей и последователей творчества Абая, живших во время тоталитарного режима. Рассмотрены литературные и публицистические труды, описывающие творчество Абая Кунанбаева. Проанализированы опубликованные в первой четверти XX века статьи об Абая. Изучено влияние, оказанное поэзией Абая, на лидеров Алаш Орды. В статье приведены ссылки на работы Халела Габбасова, посвященные роли знания и просвещения, а также на материалы газеты «Сарыарқа», которая также внесла огромный вклад в дело просвещения казахского народа.

Ключевые слова: Абай, публикация, алашординцы, советская эпоха, Абай–Пушкин, духовный мир казахов, политическая обстановка.

G.A. Shauenova

Abai and the journalism of his time

The article tells about the first publications about the great poet Abai and about his creative path. Gives brief information about the fate of his students and followers, who respected his work during the totalitarian regime. Literary and journalistic works that originate from Abai's heritage were observed in this publication. The published articles that were going out at that time are analyzed. Also, brief information is provided about the leaders of the Alash-Horde, inspired by Abai's legacy. A review of Khalil Gabbasov's works on knowledge and enlightenment is given. The newspaper «Saryarka» is considered, which brought to the Kazakh people an innovation in the consciousness and culture of the nation.

Keywords: Abai, publication, Alash-Horde, Soviet era, Abai–Pushkin, spiritual world of the cossacks, political situation.

References

- 1 Abai shyharmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinahy [Complete collection of Abay's works in two volumes]. (2004, Vols 1–2. Vol. 1, 296 p.) Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 2 Amanzholova, D. (2005). *Rossiia i Tsentralnaia Aziia. 1905–1925 hh. [Russia and Central Asia. 1905–1925 yy]*. Karaganda: KarHU [in Russian].
- 3 Nurpeisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda [Alash and Alash-Orda]*. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 4 Gabbasuly, H. (1918). Alash avtonomiiasy [Alash autonomy]. *Saryarka*. January, 28 [in Kazakh].
- 5 Kazakstan Respublikasy Ulttyk Kauipsizdik Komitetinin murahaty [Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan]. (Affair 1494. Places 315–316) [in Kazakh].
- 6 Gabbasov, H. (1917). Memleket kyii [State of the state]. *Saryarka*. November, 25) [in Kazakh].
- 7 Toraiguirov, S. (1993). *Eki tomdyk shyharmalar zhinahy [A two-volume collection of works]*. Almaty: Alash (Vols 1–2. Vol. 1, 280 p.) [in Kazakh].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Altenbek, G.** — PhD student of School of Computer Science and Technology , Harbin Institute of Technology, Professor of College of Information Science and Engineering, Xinjiang University, China.
- Amanbayeva, G.Yu.** — Doctor of Philology, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Amangeldieva, G.S.** — Teacher, Master of journalism, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Bidanova, A.** — Undergraduate, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Demyanova, Yu.A.** — Master of journalism, Senior teacher, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Fursanova, T.V.** — Senior teacher of department of classical and Russian filology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Issabek, Sh.N.** — Undergraduate, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kharitonova, L.M.** — Candidate of Philology, Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Mazhitaeva, Sh.** — Doctor of Philology, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Musieva, D.B.** — Student of filological faculty, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Nugmanova, A.** — Student of filological faculty, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Okay, A.** — PhD, Professor, Dean of the faculty of Communication, Istanbul University, Turkey.
- Seytim, A.Y.** — Master of departments «Kazakh linguistics», Undergraduate, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Shauenova, G.A.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.
- Shigabieva, A.I.** — Teacher of department of classical and Russian filology, Master of humanitarian sciences, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Toleubaeva, K.A.** — Candidate of Philology, Associate professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Wang, X.L.** — Lecturer of the School of Computer Science and Technology, Harbin Institute of Technology, China.
- Zhanuzakov, N.B.** — Teacher of department of Foreign language, Master of pedagogical sciences, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhumabekov, M.K.** — Candidate of Philology, Associate Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zukhurnaeva, M.** — Associate professor, College language development, Duisburg, Germany.